

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN TEFSİRİ VE YÖNTEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Atiye AKBAŞ

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK

TEMMUZ 2020

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN TEFSİRİ VE YÖNTEMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Atiye AKBAŞ (177213017)

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Bu tez 07/07/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Adı SOYADI	Kanaati			İmza
Jüri Başkanı (<i>Danışman</i>)	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK	☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Salim SANCAKLI	☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya YILMAZ	☐ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Hâris el-Muhâsibî'nin Tefsiri ve Yöntemi

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 92 Sayfalık kısmına ilişkin aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan 17/06/2020 tarihinde aşağıda ismi yazılı araştırma görevlisi tarafından şahsıma iletilen Turnitin intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 22'dir.

Uygulanan filtreler:

1. Kaynakça hariç,
2. Alıntılar dahil,
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısmı hariç.

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı SOYADI : Atiye AKBAŞ

Öğrenci Numarası : 177213017

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Temel İslam Bilimleri

Türü : () Proje (*)Yüksek Lisans Tezi () Doktora Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK

07.07.2020

ÖNSÖZ

Hamd, insana Kur'an'ı öğreten Rahman'a, alemlerin tek Rabbi, mutlak güç ve kudret sahibi Allah'a mahsustur. Bizleri var edip Kendisine hamd etme şerefine ulaştıran Rabbimize sonsuz hamd, kendisini bildirdiği ve onunla sırat-ı müstakime hidayet ettiği Resulü Muhammed Mustafa'ya, âline ve ashabına sonsuz salat ve selam olsun.

Allah Teâlâ, merhamet ve lütfuyla Âdem (a.s) ve zürriyetini Kendine halife seçmiş, onlara Allah'ın kudret eserlerini, yaratışındaki muhkemiyeti, Ahad ve Samed varlığıyla alemleri ihata eden kayyumiyet ve rububiyetini hem kendi nefislerinde hem afakta görececek akıllar ve kalpler ihvan etmiştir. Allah, insanları Kendine muhatap seçerek şereflendirmiş, bu hitabı anlamaları için beyanı öğretmiştir. Kendisine iman edenleri dost edinmiş, Peygamberimiz ﷺ ile ebedi saadetine ulaştıracak en mükemmel yolu, İslam ve Kur'an'ı kullarına sıkı sıkıya bağlanmak üzere göndermiştir.

Şükür nimetin cinsinden ise, bir kulun Kur'an'ı indirene karşı en güzel hamdi, Kur'an'ı anlamak için gösterdiği çabasıdır. Basiret ve ihlas ile ilim yolunda yürümenin adı, bu çalışmada Kur'an'ı anlama çabası üzerinde durduğumuz Hâris el-Muhâsibî için takva ve nefis muhasebesi olmuştur.

Muhâsibî, Kur'an'ı dinlerken mutlak akıl nazarından daha üstün bir dinlemeyi tarif etmiştir. *“Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır. Onlar yalnızca rablerine güvenirlere.”*¹ ayetinde olduğu gibi bu dinleyiş samimi bir mü'min kalbinin Allah'ın kelamını O'na olan sevgisi ve taziminin tesiri altında huşu içinde dinlemesidir. Kalbinde bu kelamın sahibinin kadri büyük olduğu zaman, Kur'an'dan yüce, ondan şerefli ve faydalı bir şey olamaz çünkü bir sözü sevmek, onu söyleyeni sevmekle orantılıdır.

Kur'an fıkhi da İslam'ın her alanı gibi apaçık ve anlaşılabilir usullere tabidir. Bu usulün içerisinde asr-ı saâdet döneminden başlamak üzere Hâris el-Muhâsibî'nin de içinde yer aldığı ehl-i sünnet alimler tarafından çeşitli tefsir yöntemleri geliştirilmiştir. Bu çalışmada öncelikle tefsir yöntemleri, farklı tefsir çeşitleri ve bu yolların kabul şartları incelenmiştir. Daha sonra Muhâsibî'nin günümüze ulaşan ve tahkik edilmiş eserlerinde yer alan ayetler ile ilgili aktardığı açıklamalar tefsir yöntemleri açısından sınıflandırılmaya ve Muhâsibî'nin bu alana dair görüşleri ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Bu değerli âlim ve eserleriyle beni tanıştıran tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK hocama desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Sema ÜNAL, Kevser DEMİR ve Nesrin ÇINARLI'ya tezimi okuyup yaptıkları değerli tavsiyelerden dolayı teşekkür ederim. Gayret bizden tevfiğ ve başarı Allah'tandır.

Atiye AKBAŞ

Temmuz 2020

¹ Enfâl, 2.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti.....	viii
Yalova University Enstitute of Social Sciences Master Thesis Summary	ix
GİRİŞ.....	1
Çalışma Hakkında Genel Bilgiler.....	1
Çalışmanın Konusu	1
Çalışmanın Önemi ve Amacı.....	1
Çalışmanın Kaynakları.....	2
Çalışmanın Metodu	2
1. BİRİNCİ BÖLÜM	5
HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN HAYATI.....	5
1.1. Kişisel Hayatı	5
1.2. İlmî Hayatı.....	6
1.3. Hocaları	7
1.4. Eserleri	9
1.5. İlmî Görüşleri.....	10
2. İKİNCİ BÖLÜM	13
TEFSİR YÖNTEMLERİ	13
2.1. Tefsir Yöntemleri Tanımı	13
2.2. Tefsir Yöntemlerini Sınıflandırma	15
2.3. Kaynak Açısından Yapılan Sınıflandırmalar	17
2.3.1. Rivayet tefsiri.....	17
2.3.1.1. Ayetin ayet ile tefsiri.....	18
2.3.1.2. Peygamber efendimiz ﷺ 'in sözleri, fiilleri ve tavrı ile tefsir	18
2.3.1.2.1. Hz. Peygamber ﷺ 'in tefsirinin vecihleri	20
2.3.1.2.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la tefsiri ve Hz. Peygamber ﷺ 'in Kur'an ile istidlali	20
2.3.1.2.1.2. İşâri tefsiri.....	20
2.3.1.2.1.3. Ahlak, fıkıh ve itikat alanlarında hüküm çıkarması	21
2.3.1.2.1.4. Kur'an'daki garip kelimeleri açıklaması.....	21
2.3.1.2.1.5. Kur'an'ın mücmelini açıklaması.....	22
2.3.1.2.1.6. Kur'an'ın mutlağını sınırlaması/kayıtlandırması	22
2.3.1.2.1.7. Umumu daha da genellemesi.....	23

2.3.1.2.1.8. Sebebi has olanı genelleştirme	23
2.3.1.2.1.9. Has olanı genelleştirme	24
2.3.1.2.1.10. İ'tibar sanatı	24
2.3.1.2.1.11. Umumu tahsis etmesi	25
2.3.1.2.1.12. Müşkil lafızları açıklaması	25
2.3.1.2.1.13. Kur'an'ın müphemini beyan etmesi	25
2.3.1.2.1.14. Kıraat ile tefsir	26
2.3.1.2.1.15. Vakf ile tefsir	26
2.3.1.2.1.16. Açıklama vesilelerini kullanarak tefsir	26
2.3.1.2.1.17. Tevil	27
2.3.1.2.1.18. Birleştirme imkânı olmasıyla birlikte tefsiri çoğaltmak	27
2.3.1.2.1.19. Birleştirme imkânı olmadan tefsirin çoğaltılması	27
2.3.1.2.1.20. Konulu Tefsir	28
2.3.1.3. Sahabe kavli	28
2.3.1.4. Tâbiîn kavli	30
2.3.2. Dirayet Tefsiri	31
2.3.3. İşâri Tefsir	33
2.3.4. Tefsir Çeşitleri/Belirli Bir Alana Has Tefsirler	35
2.3.4.1. Fıkhî tefsir	35
2.3.4.2. Lugavî tefsir	35
2.3.4.4. İlmi tefsir	36
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	39
HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN TEFSİRİ VE YÖNTEMİ	39
3.1. Akıl ve Kur'an'ı Anlamak Kitabında Kur'an Fıkhı, Kur'an İlimleri Müfredatından Bazı Konular ve Kur'an Üslûpları Hakkındaki Görüşleri	39
3.1.1. Kur'an Fıkhı	39
3.1.2. Kur'an İlimleri Müfredatı	40
3.1.2.1. Muhkem ve Müteşâbih	40
3.1.2.2. Nesh	42
3.1.2.3. Neshi caiz olmayanlar	43
3.1.2.4. Hükümlerde nesh	43
3.1.2.4.1. Resmi kitap'tan kaldırılıp hızı kalplerden kaldırılmayan, hükmü peygamber ﷺ'in sünnetiyle sabit olan kısım	43
3.1.2.4.2. Resmi Kitap'ta kalıp, hükmü, başka bir ayet ile kaldırılan	44
3.1.2.4.3. Hem resmi hem de hızı ve hükmü kaldırılan	44

3.1.2.4.4. Kur'an'dan resmi ve hükmü kaldırılıp hıfzı kaldırılmayan.....	44
3.1.2.4.5. Bir illetten dolayı hükmü konulmuş, illet ortadan kalkınca hükmü ve resmi kaldırılan, raf'ul hükmü muakkaten	44
3.1.2.4.6. Kur'an'ın sünneti nesh etmesi ve bu hükmün farz olarak sabit olması veya haram bir şeyi mubah yapması	45
3.1.2.4.7. İkisinden birinin diğerini nesh edip etmediği konusunda ihtilaf olan ayetler.....	45
3.1.2.4.8. Nesh konusunda ihtilaf edilmesi ve iki âyetin hükmünün farklı manalarda sabit olduğuna dair icmâ edilmesi	46
3.1.2.4.9. Sahabenin iki ayetin birbirini nesh etmesi ve hükmün kalıp kalmaması konusunda ihtilaf etmesi, tâbiîn döneminde ya da sonraki dönemde nesh olduğuna ve hükmün değiştiği üzerinde icmâ edilmesi	46
3.1.2.4.10. Alimlerin nesh olduğunda icmâ etmeleri, hükümde de icmâ etmeleri ancak bundan başkasını neshi konusunda ihtilaf etmeleri	46
3.1.2.4.11. Ashabın nesh konusunda ihtilafı varken sonraki dönem alimlerinin ilk ayetin muhkem oluşunda icmâ etmeleri	47
3.1.2.4.12. Başı ve sonu iki ayrı ayette bulunan bir ayetin bu iki tarafından birinin diğerini nesh etmesi	47
3.1.2.4.13. Hükmü nesh edildiği halde kitap'ta sabit olan ve nesh edildikleri konusunda ihtilaf olmayan ayetler.....	47
3.1.2.4.14. Ayetin tefsirindeki ihtilaf nedeniyle nesh olması konusunda ihtilaf edilmesi.....	48
3.1.2.4.15. Mensûh olduğu hakkında ihtilaf edilen kısım. Kitap ve sünnetten mensûh olması caiz görülmeyenler	48
3.2.3. Kur'an Üslûpları.....	48
3.2.3.1. Takdîm-Te'hîr.....	48
3.2.3.2. İzmâr (Gizlemek).....	49
3.2.3.3. Zâid harfler.....	49
3.2.3.4. Fasl ve Vasl.....	50
3.3. Hâris el-Muhâsibî'nin Tefsir Yöntemi	50
3.3.1 Rivayet Tefsiri.....	51
3.3.1.1. Ayetin ayet ile tefsiri.....	51
3.3.1.2. Peygamber efendimiz ﷺ'in sözleri, fiilleri ve takriri ile tefsir	52
3.3.1.3. Sahabe kavli.....	55
3.3.1.4. Tâbiîn kavli.....	56
3.3.1.5. Genel bir örnek	60
3.3.1.6. Kaynak belirtilmeden yapılan tefsir rivayetleri	62
3.3.2. Rey Tefsiri.....	62

3.3.3. Fıkhî Tefsir.....	67
3.3.3.1. Hüküm çıkarma/ İstinbat.....	67
3.3.3.1.1. Ahlaki hükümler	68
3.3.3.2. Fıkıh usulü ile ilgili meseleler	70
3.3.4. İşâri Tefsir.....	71
3.3.5. Lugavî Tefsir.....	78
3.3.5.1. Kelime kelime anlamları açıklama	78
3.3.6. Tasvir.....	81
3.3.7. Konulu Tefsir	82
3.3.7.1. Akıl.....	82
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA.....	93
ÖZGEÇMİŞ	97

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.s.** : Aleyhi's-selâm
b. : İbn
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
çev. : Çeviren
ed. : Editör
h. : Hicrî
hz. : Hazreti
nşr. : Neşreden
r.a. : Radıyallâhu 'anh/ 'anhâ/ 'anhuma/ 'anhum
s. : Sayfa
s.a.v. : Sallallâhu 'aleyhi ve sellem
sy. : Sayı
thk. : Tahkik eden
trc. : Tercüme eden
t.y. : Yayın tarihi yok
v. : Vefat tarihi
y. : Yıl
yay. : Yayınevi
y.y. : Yayın yeri yok

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Hâris el-Muhâsibî'nin Tefsiri ve Yöntemi	
Tezin Yazarı: Atiye AKBAŞ	Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ALABALIK
Kabul Tarihi: 7/7/2020	Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 97 (tez)
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
<p>Bu çalışmanın amacı; en eski tefsir usulü kitaplarından birini yazmış olan Hâris el-Muhâsibî'nin günümüze ulaşan eserlerinin, tefsir yöntemleri açısından incelenmesidir. Bu inceleme, <i>Fehmu'l-Kur'an</i>'daki usûle dair görüşlerine ek olarak, müstakil bir tefsir kitabı yazmamış olan Muhâsibî'nin, diğer eserleri ışığında tefsirci kimliğinin daha iyi anlaşılması açısından önem taşımaktadır.</p> <p>İlk olarak giriş bölümünde, çalışmanın amacı, kaynak ve metodu hakkında genel bilgiler bulunmaktadır.</p> <p>Birinci bölümde, Muhâsibî'nin hayatına, hocalarına, eserlerine ve ilmi görüşlerine yer verilmiştir.</p> <p>İkinci bölümde, tefsir yöntemleri terimleri, bu alanda yapılan sınıflandırmalar incelenmiştir. Tefsir yöntemleri, kullanılan kaynak açısından, rivayet ve dirayet tefsiri olarak, açıklamanın derinliği itibariyle, icmalî veya tafsilî olarak, Mushaf sırası veya bir konuya odaklanması bakımından genel ya da konulu tefsir, farklı bir alt uzmanlık alanına özgü olması itibariyle, fikhî, lugavî, işâri, ilmi gibi tefsir çeşitleri olarak isimlendirilen çeşitlerde incelenmiştir. Bu tefsir çeşitlerinin delil olma değerleri, kabul şartları ve örnekleriyle beraber açıklamalarına yer verilmiştir.</p> <p>Üçüncü bölümde ise ilk olarak, Muhâsibî'nin <i>el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an (Akıl ve Kur'an'ı Anlamak)</i>'ında bahsettiği Kur'an fikhî, Kur'an ilimleri müfredatından bazı konular ve Kur'an üslûpları hakkındaki görüşleri incelenmiş, daha sonra ikinci bölümdeki tefsir yöntemleri başlıklarına uygun olarak Muhâsibî'nin eserlerinde tefsir değeri taşıyan yazılarından örnekler seçilmiştir.</p> <p>Sonuç olarak, Muhâsibî'nin eserleri tefsir yöntemleri açısından incelendiğinde Muhâsibî'nin rivayet tefsirini ön planda tuttuğu, dirayet tefsiri olarak yazılan yerlerde rivayete bağlı kaldığı görülmüştür. Bununla beraber, tefsirinin fikhî ve lugavî unsurlar içerdiği, ancak bu konularda ayrıntıya girmediği, özellikle ahlaki ve işâri tefsir diyebileceğimiz alanlarda daha derin açıklamalarda bulunduğu görülmüştür. Tasavvufa fikhî yaklaşım olarak tarif edilebilecek, işâri boyutları bulunan ayetlerin bu açıklamalarında kolaylıkla anlaşılabilir, kapalı olmayan ve ehline has olmayan bir üslûp kullanmıştır. Bu özelliğiyle hitabının alanı genişlemiş ve ayetlerdeki işâri anlamların da fıkıh hükümleri kadar toplumun tamamını ilgilendirir seviyede anlaşılmasını sağlamıştır. <i>Tasvir</i> başlığı ile Muhâsibî'nin eserlerinin çoğunluğunda bulunan, okunan ayeti daha çok hissetme ve anlatılanları yaşıyormuş gibi düşünme yöntemine örnekler verilmiştir. Ek olarak, bu çalışmada <i>el-Akl</i>, konulu tefsir örneği olarak farklı bir açıdan incelenmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Hâris el-Muhâsibî, Kur'an, Tefsir, Tefsir Yöntemleri, İşâri Tefsir	

Yalova University Enstitute of Social Sciences Master Thesis Summary

Thesis Title: Tafser of Hâris el Muhâsibî and His Method	
Thesis Author: Atiye AKBAŞ	Advisor: Dr. Teaching Fellow Ahmet ALABALIK
Date of Acceptance: 7/7/2020	Total Number of Pages: ix (pre text) + 97 (main body)
Department: Basic İslamic Sciences	Field of Study: Basic İslamic Sciences
<p>The purpose of this subject is to investigate the books of Hâris el-Muhâsibî who wrote one of the most ancient books in the field of exegesis procedure, from the exegesis methods point of view. This research has an importance because it provides to see the implementation of his opinions in <i>The Understanding of Qur'an</i> belongs to Muhâsibî who newer wrote a separate exegesis.</p> <p>Firstly, in the entrance part, the general information about the purpose, sources, and method for this research is existing.</p> <p>In the first part, Muhâsibî's life, his teachers and books and professional opinions were mentioned.</p> <p>In the second part, terms of exegesis methods and categorizations in this field were examined. Exegesis methods from the point of source that used, bundling as narrative or intellectual exegesis; according to the deepness of explanation categorized as holistic or detailed exegesis; according to the Mushaf order or centering to a subject, named general or topical exegesis; the commentaries that belongs to different professional fields, for example belongs to fiqh, language, Sufism/mysticism or science, named as the colors of exegesis, were investigated. The evidential values, acceptance conditions, and explanations for these kind of commentaries with examples were included.</p> <p>In the third part, firstly, Muhâsibî's opinions that mentioned in <i>el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an (The Mind and Understanding the Qur'an)</i> such as deeply understanding the Qur'an, some subjects from the Qur'anic science curriculum and genre of the Qur'an, were examined. Then, in a parallel appropriation to the second part exegesis methods title alignment, examples were chosen from the writings of Muhâsibî which carries a value of exegesis.</p> <p>As a conclusion, when the books of Muhâsibî were studied, it was seen that Muhâsibî keeps in the foreground the narrative exegesis and adheres in the intellectual commentaries to the narration. Nevertheless, his exegesis includes elements from fiqh/canon law and language but does not enter details. It was also seen that he gave deeper explanations in the fields that we can call moral and mystical exegesis. He used a wording that could be called a fiqh approach to mysticism, easily understandable and not complicated, not specialized to competent individuals, in the explanations for verses that have mystical dimensions. With this feature his area of appeal expended and provided the mystical meanings of verses to be clear as much as the law verdicts that interests the whole community. With <i>the Tasvir/description</i> title were given examples to the usually existing method of Muhâsibî in his books, that encourages to feel more what has been recited and to think as living the mentioned scene. Intercalarily, in this research <i>the Mind/el-Akl</i>, was studied from a different point of view as a topical exegesis.</p>	
Keywords: Hâris el Muhâsibî, Qur'an, Tafsir, Exegesis Methods, Sufi Exegesis	

GİRİŞ

Çalışma Hakkında Genel Bilgiler

Çalışmanın Konusu

Kur'an ilimleri alanında en eski eserlerden olan *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*'ın müellifi Hâris el-Muhâsibî'nin kendi yazdığı müstakil bir tefsir kitabı bulunmamaktadır. *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an* ise ehl-i sünnet ve âlim bir mutasavvıfın döneminin mezhep tartışmaları arasında Kur'an'ın anlaşılmasına dair temel ilkelerinden bahsetmektedir. Muhâsibî, eserlerini Abbâsî devleti bünyesinde mihne² olayının yaşandığı fitneli bir dönemde, Mu'tezile, Sûfiyye, hadis ve fıkıh ricâlinin tartışmaları arasında yazmıştır. Mu'tezile mezhebini bâtil görüş sahipleri ve bid'at ehli olarak eleştirmiştir. Muhaddis ve fukaha arasında yetişmiş ve bir dönem onların meclislerinde bulunmaya devam etmiştir. Ancak orada da karar kılmamış, bir vakit sonra bu çevreleri terk ederek sûfiler arasına katılmıştır. Sûfilerin, muhaddis ve fukahâyı tamamen yok saymalarına, akıldan ve nakilden uzak çıkarımlarına tepki göstermiştir. 'Selefin ahvâl ve maneviyâtı' üzerine muhaddislerden aldığı örneklerle akli reddetmeden bilakis naklin ışığında akli kullanmak suretiyle kendi düşünce dünyasını inşa etmiş ve takva ehli olarak gördüğü sûfi bir toplulukta karar kılmıştır.

Tüm bu fikri çatışmalar arasında ehl-i sünnet inancına ve selef-i sâlihînin sünnetine sarılmış ve eserlerinde bu inancını savunmuştur. Muhâsibî için istikamet in de aklın da ahlakın da esas kaynağı Kur'an'ı anlamak ve onun emir ve yasaklarına göre yaşamaktır. Bu açıdan bakıldığında yalnızca *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an* ile iktifa etmeyip Muhâsibî'nin tüm eserlerini incelemek onun Kur'an anlayışını daha ayrıntılı olarak anlamamızı sağlayacaktır.

Bu amaçla, bu çalışmamızda, günümüze ulaşan ve tahkik edilmiş olan eserlerinde Kur'an-ı Kerim'in ayetleriyle ilgili yaptığı açıklamalar bir araya getirilmiş ve tefsir yöntemleri açısından incelenmiştir.

Çalışmanın Önemi ve Amacı

Muhâsibî'nin *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*'ı özellikle Mu'tezile, Râfıza, Şîa gibi fırkaların bid'at görüşlerine cevap niteliğinde olup³ ve başta *er-Riaye* olmak üzere diğer eserleri de tasavvuf alanında kaleme alınmıştır. Bununla birlikte *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an* tefsir usulü açısından da önemli bir kaynak niteliğindedir. Günümüze kadar bu eserin bir kısmı tefsir usulüne dair incelenmiş ancak diğer eserleri genellikle tasavvuf ve kelim alanlarına ait görülmüştür. Bu çalışmada ise Muhâsibî'nin tefsirci kimliği ve Kur'an anlayışına daha bütüncül bir şekilde bakılmaya çalışılmıştır.

² Abbâsî halifesi el-Me'mûn tarafından 218/833 yılında başlatılan ve halife el-Mu'tasım'ın ölümüyle (227 h.) son bulan Halku'l-Kur'an meselesi konusunda o dönemde yaşayan âlimlerin sorgulanıp kabul etmeyenlere eziyet edildiği, hapse atıldığı fitne olayıdır. Yücesoy, Hayrettin, *Mihne, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C: 30, 26-28).

³ Muhâsibî, Hâris, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, (Thk: Hüseyin el-Kuvvetli, Çev. Veysel AKDOĞAN), İşaret Yay.: İstanbul, 2018, s. 257.

Diğer eserlerinden örneklerle bir araya getirildiğinde onun tefsir anlayışı ve yöntemi daha belirgin hale gelmektedir. Kendisine ait müstakil bir tefsir kitabı bulunmasa da farklı konularda yazdığı eserlerinin içinde kendisinin tefsir anlayışını yansıtan birçok örnek bulunmaktadır.

Ayrıca tasavvufî terimlerin oluşumuna bizzat yaptığı katkılar⁴ göz önünde bulundurulduğunda diğer tefsir alanlarına nispetle işâri tefsir alanına ayrıcalıklı bir katkı sağlamıştır. Fakat bu çalışmanın sınırlarını aşacağından tüm kavramlara ve tüm açıklamalara yer verilememiş eserlerindeki oranla az bir örnekle yetinilmiştir.

Çalışmanın amacı, Hâris el Muhâsibî'nin eserleri temel alınarak onun tefsir anlayışının tefsir yöntemleri açısından uygulamalı örnekleri üzerinden incelenmesidir. Ayrıca usule dair görüşleri incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Kaynakları

Çalışmanın esas kaynakları Muhâsibî'nin günümüze ulaşan ve tahkik edilmiş olan eserleridir. *Adabu'n-Nüfûs*, *Bed'u men Enabe İlellah*, *Fehmu's-Salat*, *Fehmu'l-Kur'ân ve Mânâhu*, *en-Nes'âih veya el-Vasâyâ*, *Risâletu'l-Müstersîdîn*, *et-Tevehhüm*, *Mâiyyetul-Akl ve Ma'nâhu ve İhtilafi'n-Nasi fihi*, *el-Mekâsib ve'l-Verâ'* ve *'ş-Şübühât*, *el-Mesâil fi A'mâli'l-Kulub ve'l-Cevârih*, *Kitabu'l-İlm*, *er-Ri'âye li-Hukukillâh*, *Şerhu'l-Ma'rife ve Bezlü'n-Nasiha* kitaplarına ulaşılabilmektedir. Farklı zaman ve ülkelerde tahkik edilmiş olan bu eserler içerisinde Kur'an ayetlerinden bahsedilen noktalar özellikle seçilmiştir.

Vahdu't-Nizam ve Vahdaniyyetu'l-Lah, *el-Halvet ve't-Tenakkul fi'l-İbâdet ve Derecâtul-Âbidîn*, *el-Mesâil fi'z-Zühd ve Gayrihi*, *Faslun min Kitabi'l-Azame*, *Fi'd-Dimâ'*, *el-Kast ve'r-Rucu' İlellah*, *el-Hubbu Lillahi Te'âlâ ve Meratibu Ehlihi* isimli kitapların varlığı diğer eserlerinde muhakkikler tarafından zikredilmiş olsa da ulaşılamadığından kaynak olarak incelenememiştir.

Çalışmanın Metodu

Giriş bölümünde çalışmaya dair genel bilgiler verildikten sonra öncelikle birinci bölümde Muhâsibî'nin kişisel hayatı ve ilmi görüşleri üzerinde durulmuş, hocaları tanıtılmaya çalışılmış, eserlerinin bir listesine yer verilmiştir.

İkinci bölümde 'tefsir', 'te'vil', 'tefsir yöntemleri' terimlerinin tanımlarına, karşılaştırmalarına ve tefsir yöntemleri sınıflandırmalarına yer verilmiştir. Bu yöntem sınıflandırmalarından kaynak açısından yapılan taksim temel alınarak Kur'an tefsirinde esas kaynaklar, bu kaynakların kabul şartları ve delil değerleri gibi hususlar açıklanmıştır. Bunlara ek olarak tefsir renkleri olarak da bilinen ve muteber kabul edilen tefsir çeşitlerinden özellikle bir sonraki bölümde Muhâsibî'nin tefsirinde örnekleri görülebilecek olanlar incelenmiştir. Bu tefsir çeşitlerinin de kabul şartları açıklanmıştır.

⁴ Takvâ, kibir, riyâ, muhasebe, ihlas ve benzeri birçok İslam ahlakının incelikli konularında ayrıntılı açıklamalarda bulunan ve eser bırakan ilk âlimlerden olmuş ve bu kavramların tasavvuf alanında terimleşmesine katkı sağlamıştır.

Üçüncü bölümde ise Muhâsibî'nin ilk olarak tefsir usulüne dair görüşleri incelenmiş, daha sonra tefsir yöntemleri açısından ikinci bölümde yapılmış olan sınıflandırmaya paralel olarak Muhâsibî'nin kitaplarından örnekler verilmiştir.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN HAYATI

Bu bölümde Hâris el-Muhâsibî'nin kişisel hayatı, ilmi hayatı, okuduğu ilimler, hocaları, talebeleri ve ilmi görüşleri ele alınacaktır.

1.1. Kişisel Hayatı

Tam adı, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Basrî el-Anzevî'dir. Abbâsî devletinin (h. 132-247) parlak bir döneminde Basra'da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 165/781 yılında doğmuş olabileceği kaynaklarda zikredilmektedir.⁵ Hicri 243 yılında vefat etmiştir.⁶ Künyesi el-Muhâsibî ve Ebû Abdullah'tır.

Kaynaklar incelendiğinde hayatının ilk yıllarına dair fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Bağdat şehrinin mahallelerinden Bâbu't-Tâk'ta babasıyla aralarında geçen tartışma kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: “Ebû Abdullah Hâris b. el-Esed'i yol ortasında babasının yakasına yapışmış vaziyette gördüm. Çevresini birtakım insanlar sarmış olduğu halde babasına söyle demişti: ‘Annemi boşa! Annemin dini ile seninki aynı değil!’”⁷ Zikredilen rivayetten anlaşılıyor ki, Basra'dan Bağdat'a hayatının ilk yıllarında ailesiyle birlikte ilk yolculuğunu yapmış olan Muhâsibî, hayatının çoğunu dönemin ilim merkezi olan bu şehirde, Bağdat'ta geçirmiştir. Yaptığı birçok hadis rivayetinden onun ilmi bir çevrede yetiştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca babası ile annesinin boşanmasını istediği rivayette, ki yine aynı sebeple babasının mirasını kabul etmeyecektir, ailesiyle ilgili bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Mu'tezile'nin fikirlerinin henüz devlet desteği ile yaygınlaştırılmadığı ve sadece ilim sahibi kişiler arasında tartışıldığı bir dönemde babası bu mezhebe tabi olmuştur. Buradan anlıyoruz ki ailesinin de ilim seviyesi yüksektir.

Hâris'in “el-Muhâsibî” lakabını alması babasının Kaderiyye mezhebinden olması sebebiyle mirasını kabul etmemesi hadisesinden sonra nefesine karşı tavizsiz tutumu ile şöhret bulmasıyla alakalı olabilir.⁸ Bu konuda el-Münâvî, “Onun, nefisini sürekli hesaba çektiği veya cebinde birçok minik taşlar taşıyarak zikir sırasında bu taşları kullandığından dolayı ‘el-Muhâsibî’ lakabı verilmiştir.” demektedir.⁹

el-Kuşeyrî, “Muhâsibî'nin içinde haram olabilecek bir şey bulunan yemeği almadığını, eğer haram içeren bir yiyeceği almak isterse parmak ucundaki bir damarın kımıldadığını, böylece yiyeceğin haram bir şey içerdiğini anladığını”¹⁰ aktarmıştır. Bu işaret bize onun,

⁵ en-Nisâbü'rî, Attar, *Tezkiretu'l-Evliya*, (Thk: Ahmed Ârâm), s. 128.

⁶ es-Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Tabakatu's-Sûfiyye*, (Thk: Ahmed eş-Şerabâsî), Daru'ş-Şa'b, 1997/ 1419, s. 175.

⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed, *Târihu Bağdâd*, Kahire:1357/1969, c. 8, s. 214.

⁸ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 26.

⁹ el-Münâvî, Muhammed, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fi Terâcimi'Sâdeti's-Sûfiyye*, (Thk: Muhammed Edîb) Daru'l-Mahir: Beyrut, c. I, s. 218.

¹⁰ el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım, *Er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, (Thk: Abdulhalim Mahmûd, Mahmûd b. Şerîf), Daru'ş-Şuab: Kâhire, 1989/1409, c. 1, s. 73.

takvasının yüksekliğini ve nefsinin hesaba çekmesinin şiddetini gösterir ki muhasebe, Hâris el-Muhâsibî'nin tasavvuf anlayışının temel ilkelerinden biridir.¹¹

Hâris'in evliliği ve çocukları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır ancak tabakat eserlerinde künyesi Ebû Abdullah şeklinde kayıtlıdır.¹²

1.2. İlmî Hayatı

Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Abbasi devletinde sūfiyye¹³, Mu'tezile, hadis ve fıkıh ricâli arasındaki sert mezhep kavgalarının olduğu bir ortamda doğdu, yetişti ve eğitim aldı.¹⁴ Mu'tezile'nin ortaya çıktığı yer olan Basra'da doğmuştur. Basra'da o tarihte eğitim ve hadis rivayet halkaları oluşturmuş olan çok sayıda fukaha ve muhaddis bulunuyordu. Hâris böyle kültürlü bir çevrede hayatının ilk yıllarında hadis âlimlerinden ders almıştır.¹⁵ Gençliğinde zahiri ilimleri ileri seviyede tahsil etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki tabakat kitaplarında fıkıh, tasavvuf, hadis ve kelamda Müslümanların imamı¹⁶, Bağdat'ta zamanın ariflerinin ustası¹⁷ olarak anılmıştır.

Mu'tezile'nin, muhaddislerin görüşlerini, İmam Ebû Hanîfe (v. 150/767), İmam Şâfiî (v. 204/820) ve İmam Mâlik (v. 179/795)'in fikhını öğrenmiş bununla beraber Hasan el-Basrî (v. 110/728), Fudayl b. İyâz (v. 187/802), Şakîk el-Belhî (v. 195/810), Ma'rûf el-Kerhî (v. 200/815), Dâvûd et-Taî (v. 166/728), İbrâhîm b. Edhem (v. 162/724), Bişr el-Hafî (v. 227/841), Zünnûn el-Mısrî (v. 245/859), es-Seriyy es-Sakatî (v. 251/865) gibi zâhitlerin görüşlerini de öğrenmiştir.¹⁸

Yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin resmi makamlara hâkim olarak görüşlerini zorla kabul ettirmeye çalıştığını, toplumun takvadan uzaklaşarak istikrar ve refahın etkisiyle eğlence ve zevklerin peşine düştüğünü, ahlakın bozulduğunu, sūfilerin ise sosyal hayattan giderek uzaklaşıp kendi içlerine kapandıklarını görerek öğrendiği her şeyi yeniden gözden geçirmeye başladı. Bu fikri çatışma yıllarında Muhâsibî de fikir ve düşüncelerinde değişimler yaşadı. "Otuz sene süresince sadece aklımın söylediği doğruları yaptım. Sonraki otuz sene boyunca da Rabbi'min emir ve yasakları haricinde hiç kimsenin dediğini yapmadım"¹⁹ diyerek, yeni bir döneme girdiğinin işaretini verir.

Ümmetin ihtilafını gördükten sonra açık bir yöntem ve orta bir yol aramış farklı mezhep ve görüşleri uzun süre inceledikten sonra çok az bir grubun kurtuluş üzere olduğunu görmüş²⁰ ve kendisi adına tercih ettiği yolu şöyle açıklamıştır:

¹¹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 27.

¹² Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 24.

¹³ Henüz o dönemlerde Sūfiyye veya herhangi bir isimle anılan tarikat müessesesi mevcut değildir. Ancak kaynaklarda dönemin tarafları anlatılırken zahitler veya uzleti benimseyen ibadet ehli insanlar diyebileceğimiz toplulukları anlatmak için kullanılmıştır.

¹⁴ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 17.

¹⁵ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 19.

¹⁶ el-Münavi, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fî Terâcimi 'Sâdeti's-Sūfiyye*, c. 1, s. 218.

¹⁷ en-Nisâbü'rî, *Tezkiretu'l-Evliya*, s. 291.

¹⁸ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 32.

¹⁹ en-Nisâbü'rî, *Tezkiretu'l-Evliya*, s. 225-229.

²⁰ Muhâsibî, Hâris, *el-Vasâyâ*, (Thk. Abdulkadir Atâ), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan: 1986, s. 28.

“Bize nakledildiğine göre Resulullah ﷺ şöyle buyurmuştur: ‘يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ الصَّابِرُ فِيهِمْ عَلَى ‘دِينِهِ كَالْقَابِضِ عَلَى الْجَمْرِ’ ‘Öyle bir zaman olacak ki, o zamanda insanlardan dininde sabredenler kor ateş tutan biri gibi olacaktır.’²¹ Yine Resulullah ﷺ’in hak bir sözü şöyledir: ‘مَنْ تَمَسَّكَ بِسُنَّتِي ‘عِنْدَ فَسَادِ أُمَّتِي فَلَهُ أَجْرُ مِائَةِ شَهِيدٍ’ ‘Ümmetimin fesadı zamanında sünnetime sınıksız tutunan kişiye yüz şehit ecri verilir.’ ... Allah, o asırda dünyayı Resul ﷺ’in fırka-ı nâciyesine mensup gariplerden tamamen boşaltmamış olduğuna göre, yarattıklarına çok merhamet gösteren Rabbim, bana içlerinde takva önderi, verâ sahibi, dünyaya karşılık ahireti tercih eden bir topluluk nasip etti.’²³

“Ben uzun uzun tefekkür edip, derinliğine anlamaya çalışarak, doğru yola erdirecek bilgileri araştırdım. Ardından Kur’ân-ı Kerim, Peygamber ﷺ’in sünneti ve müslümanların icma'ından gördüm ki, hırslı davranmak bir kalbi körleştirir. Sonunda da insanın doğru olanı aramasına mani olur, sonuçta da batıla düşürür.’²⁴

Anlaşılmaktadır ki Muhâsibî’ye göre hakikat ve hidayet akli kullanarak nakli anlamakta ve sûfîlerin yolundadır.²⁵

İbni Salah, Muhâsibî’nin İmam Şâfiî’nin mezhebinden olduğunu, fıkıh, tasavvuf, hadis ve kelimada Müslümanların imamı olduğunu, bu alanlarda eserler yazdığını ve Sıfâtiyye²⁶ kelimcilerinin çoğunun ona nisbet edildiğini söyler.²⁷

O dönemde Muhâsibî, Abdullah b. Sa’id b. Küllâb (240/853) ve Ebû Abbas el-Kalanîsi (255/869) gibi âlimlerin önderliğinde filozoflara ve Mu‘tezile’ye karşı mücadele eden Sıfâtiyye olarak da bilinen Küllâbiye ekolü ortaya çıkmıştır.²⁸ Eş‘arî (324/935) hocasından ayrılıp bu üç şahsa katıldıktan sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akidesinin kelam metotları ile açıklanmasına öncülük etmişlerdir.²⁹

1.3. Hocaları

Muhâsibî, Huşeym b. Beşir³⁰’den doğrudan rivayeti gösteren ‘haddesenâ’ (bize tahdis etti) ifadesiyle hadis rivayet etmektedir. Mervân b. Şucâ³¹, Veki’ b. el-Cerrâh³², Abbâd

²¹ Tirmizî, 2260; Ahmed, 8829.

²² Beyhakî, *ez-Zühdü'l-Kebîr*, 207. İsnadı sahih, hasen ya da bunlara yakındır, denmiştir.

²³ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 35.

²⁴ Muhâsibî, *el-Vasâyâ*, (Thk. Abdulkadir Atâ), Beyrut, Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986, s. 14.

²⁵ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 38.

²⁶ “İlahî sıfatların Allah’a nisbet edilmesini benimseyenler” Çelebi, İlyas, Sıfâtiyye. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, (Cilt: EK-2., 509-511).

²⁷ es-Subkî, Abdulvehhâb, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye el-Kübrâ*, (Thk: Mahmûd Tanâhî), Daru'l-İhya, s.227.

²⁸ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 38.

²⁹ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrut, 1975, c. 1, s. 65.

³⁰ Huşeym (104-183 h.): Ebu Muâviye Huşeym b. Beşir b. el-Kâsım el-Vâsîfî. Meşhur râvîlerden ve hadiste hafız kişilerdendir. Sika ve hadiste otorite bir şahıs olup hadis rivayeti çoktur. Tedlis (kendisinden önceki raviyi gizlemek) ile itham edilmiştir. Biyografisi için bkz. İbn Sa’d, Muhammed, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, Daru't-Tahrir, Mısır, 1967-1970, c. 7, s. 61; Bahşel, Eslem, *Tarihu Vasıt*, (Thk. Korkîz Avvâd), Bağdat: 1967, s. 152-154; el-Askalânî, İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarâbâd, Dekken, Hindistan, 1325-1337, c. 11, s. 59-64.

³¹ Mervân b. Şucâ (v. 184 h.): Ebu Amr el-Cezerî. O, Husayf b. Abdırrahman’dan ayrılmaması nedeni ile el-Huseyfi diye şöhret bulmuştur. Hadisçilerin çoğu tarafından rivayeti makbuldür. İbn Hbban kendisi için, “Güvenilir ravilerden aldığı rivayetleri değiştirerek nakletmektedir. Eğer diğer senetlerce şahidi bulunmadığında rivayetinin kabul edilmemesine şaşırmam.” demiştir. Biyografisi için bkz. İbn Sa’d, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c. 7, s. 72; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. 13, s. 147-149; ez-Zehebî, Muhammed, *Mizânu'l-İ’tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed el-Becavî) Daru İhyâ'l-Kütübü'l-Arabî, 1963, c. 4, s. 72.

³² Veki’ b. el-Cerrâh (130-197 h.) b. Melih er-Ruasi. Rivayetinde güvenilirdir. Sikadır. Alim ve mümtaz bir kişidir. Hadiste otorite olmakla beraber rivayetleri de çoktur. Biyografisi için bkz. İbn Sa’d, *Kitabu't-*

b. el-Avvam³³, Ali b. Âsım³⁴, Süleyman b. Davud et-Tayalisi³⁵, Ebu Nu'aym el-Fazl b. Dukeyn³⁶ ve Ebu Bekr b. Ebi Şeybe³⁷, Yahya b. Bukeyr³⁸, Abdullah b. Bekr³⁹ ve Huceyn b. el-Müsennâ⁴⁰, Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam⁴¹, El-Haccac b. Hammad b. Seleme⁴², Ebu'l Fazl⁴³, Süneyd b. Davud⁴⁴, Şureyh b. Yunus⁴⁵ ve Yezid b. Harun⁴⁶, Affan el-Basri⁴⁷ den hadis rivayet emiştir.

Tabakâti'l-Kebir, c. 6 s. 75; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 4, s. 335; el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, c.11, s. 123-131.

³³ Abbad b. el-Avvam (v. 185 h.) el-Vasıtî: Künyesi Ebu Sehl'dir. Sadık bir ravidir. Şi'a mensubudur. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c. 7, s. 79; Bahşel, *Tarihu Vasıt*, s. 177; İbn Hibbân, Muhammed, Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr, Kahire:1379, c. 2, s. 233.

³⁴ Ali b. Âsım (107-201 h.) Ebu'l-Hasan el-Vâsıtî: el-Fellas, Yezid b. Harun, en-Nesai ve el-Buhari zayıf bir ravi olduğunu söylemişlerdir. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c. 7, s. 62; Bahşel, *Tarihu Vasıt*, s. 161; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 1, s. 125.

³⁵ Süleyman b. Davud et-Tayalisi (111-209 h) Güvenilirdir ancak bazen hataya düşebilir. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c.8, s. 15; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. 9, s. 25; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 2, s. 209.

³⁶ Ebu Nu'aym el-Fazl b. Dukeyn (130-219 h.) el-Kufî: Kufelidir ve birkaç kez Bağdat'a gelmiştir. Sağlam ve güvenilir bir ravi olup seçkin bir kişiliğe sahiptir. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c. 6, s. 279; İbn Hibbân, Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr, s. 174; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.12, s. 346; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 3, s. 350.

³⁷ İbn Ebi Şeybe (v. 235 h.) Tam adı Ebu Behr Abdurrahman b. Abdulmelik el-Medenî'dir. Biyografisi için bkz. ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl* c. 2, el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, c.6, s. 2; Tehzib müellifi adının Abdullah b. Muhammed Ebu Ruşeybe olduğunu söylemektedir.

³⁸ Yahya b. Bukeyr (v. 209 h.): Kufe asıllıdır. Bağdat'ta yaşamış ve Kirman'da kadılık görevinde bulunmuştur. Biyografisi için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.15, s. 155; el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, c.12, s. 190.

³⁹ Abdullah b. Bekr (V. 208 H.) Basralı olup Bahire kabilesindedir. Bağdat'a gitmiş ve orada hadis okutmuştur. Sikadır. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c.7, s. 76; İbn Hibbân, Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr, s. 162.

⁴⁰ Huceyn b. el-Müsennâ: Yemamelidir. Vefatına kadar Bağdat'da yaşamıştır. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c.7, s. 78; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.6, s. 282.

⁴¹ Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam (157-224 h.): Doğum yeri Herat'tır. Başta Bağdat'ta yaşamış, ilerleyen dönemlerinde Tarsus'ta kadı olmuştur. Son yıllarında ise Mekke'de yaşamıştır. En tanınmış kitapları Garibu'l Hadis ve el-Emval'dir. Sika bir ravidir. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir* c.7, s. 99; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. 8, s. 400; ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 271.

⁴² Meşhur hadisçi Hammad b. Seleme'nin oğlu ve Basra hadis üstatlarından Hammad b. Zeyd'in kardeşidir.

⁴³ Medineli tanınmış hadisçi Salim b. Ebi Ümeyye olmalıdır. Ömer b. Abdullah b. Ma'mer et-Teymî el-Kureyşî'nin azatlısıdır. Medineli ravilerin en zeki ve güvenilirlerindedir. (İbn Hibbân, Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr, s. 133). Fakat biz, Muhâsibi'nin Medine'deki hadisçilerden orada ders aldığına dair bir kayıt yoktur. Büyük olasılıkla, asıl adı Müslim b. Ubeyd olan Ebû Nusayra'dan, Hâris'in iki hocası Huşeym b. Beşir ve Yezid b. Harun'un da Ebu Nusayra'dan, Hâris'in de üstatları vesilesiyle bu râviden hadis almış olabilir. Bkz. ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 4, s. 104.

⁴⁴ Süneyd b. Dâvûd el-Masıî (V. 226 h.) EL-Muhtesib: Adı el-Hüseyn'dir. Hadiste hafızdır. Kendisinin bir tefsiri bulunmaktadır. Ebû Hatim, sikadır demiş ancak, Ebû Dâvûd ve en-Nesai rivayetinde zayıf olduğunu söylemişlerdir. Biyografisi için bkz. ez-Zehebi, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, c. 2, s. 236.

⁴⁵ Şurayh b. Yûnus (v. 235 h.) Künyesi Ebû Hâris el-Mervezî'dir. Ebû Hatem güvenilir bir râvidir demiştir. Ahmed b. Hanbel ise kendisini övmüştür. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir* c.7, s. 94; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.9, s. 219.

⁴⁶ Yezid b. Hârûn (118-206 h.) b. Zâzî b. Sâbit el-Vâsıtî: Hadis hafızıdır. Sika ve hadiste imamdır. Biyografisi için bkz. Bahşel, *Tarihu Vasıt*, s. 258; İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c. 7/62; İbn Hibbân, Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr, s. 187; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.14, s. 3337; el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, c. 11, s. 266.

⁴⁷ Affan b. Müslim (134-220 h.) es-Saffar: Sika ve dikkatli bir râvidir. Hadiste otoritedir. İbn Ma'in ve Ahmed'e göre güvenilir bir râvidir. Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, c.7, s. 51.

Hâris, Bağdat'a yaptığı ikinci ziyaretinde (h.195) İmam Şâfiî'den (h.150-204) ders almıştır.⁴⁸ Daha sonra lügat ve Kur'an ilimlerini meşhur *Garibu'l Hadîs ve el-Emvâl'in* müellifi Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dan öğrenmiştir.⁴⁹

1.4. Eserleri

Muhâsibî'nin eserleri zühd, tasavvuf, sülûk, kelam, fıkıh ve ahkâm konularında ve ayrıca Mu'tezile, Şia ve diğer Ehl-i Sünnete muhalif olan mezheplere reddiye şeklinde yazılmıştır.⁵⁰ Ancak, sayısı 200'e ulaştığı söylenen bu eserlerin az bir miktarı günümüze ulaşmıştır.

Onun kitapları tefekkür kitapları olarak nitelenmiş, kendi asrında zühd ve takvâ hakkında ilk eser veren kişi olduğu⁵¹ söylenmiştir.

Eserleri genel olarak soru cevap şeklinde kaleme alınmıştır. *el-Akl* dışındaki kitaplarının ana konusu tasavvuf olmakla birlikte kelâm, hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerin konularını da ihtiva edebilmektedir.

Hüseyin el-Kuvvetli, Muhâsibî'nin telifteki yönteminin karşısındaki açıklarını aramayan, boş sözlerden uzak veciz bir şekilde, konunun anlaşılması için gerekli unsurları ortaya çıkartan bir gözlem yöntemi olduğunu belirtir ve *el-Hilye ve Târîhu Bağdad* eserlerinde Cüneyd'den şunları nakleder:

“Hâris el-Muhâsibî, evimize gelip bana, “Birlikte sahraya gidelim.” diye çağırırdı. Ben ise kendisine, “Beni, uzletten ve nefsi emniyetimden çıkarıp yollara, afetlere ve şehvetlere mi davet ediyorsun?” derdim. Muhâsibî “Yanımda sahraya gel, korkmana gerek yok!” derdi. Ben de onunla giderdim. Yol sanki boşalır gibi olur ve hoşlanmadığımız hiçbir şeyle karşılaşmazdık. Onun oturacağı ilk mekâna geldiğimiz zaman bana, “Bana sual sor.” derdi. “Aklımda bir soru yok.” diye cevap verirdim. Daha sonra ısrarla, “İçinden ne geliyorsa onları sor” derdi. Bunun üzerine sorular birbiri ardınca gelir, bir müddet ben sorardım, o sorularımı yanıtlardı. Evine döndüğünde bunları kitap haline getirirdi.”⁵²

Aynı zamanda onun eserleri yaşadığı dönem olan hicrî 3. asrın ilk yarısında âlimlerin zihnindeki temel meseleleri yansıtmaktadır.⁵³

Kendisine nisbet edilen eserleri şu şekildedir:

1. *Adabu'n-Nüfûs*
2. *Bed'u men Enabe İlellah*
3. *Fehmu's-Salat*
4. *Fehmu'l-Kur'ân ve Mânâhu*
5. *en-Nes'âih veya el-Vasâyâ*
6. *Risâletu'l-Müsterşidîn*
7. *et-Tevehhüm*
8. *Mâiyyetul-Akl ve Ma'nâhu ve İhtilafi'n-Nasi fihî*

⁴⁸ el-Bağdâdî; Abdulkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 308.

⁴⁹ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 23.

⁵⁰ Ebu Gudde, Abdülfettah, *Mukaddimetu Risâletu'l-Müsterşidîn*, s. 11.

⁵¹ İbn Haldun, Abdurrahman, *Şifâu's-Sâil bi-Tehzîbi'l-Mesâil*, (Thk. Ağnatyos Halife), Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikiyye, s. 27.

⁵² el-Kuvvetli, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 75.

⁵³ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 76.

9. *el-Mekâsib ve'l-Verâ' ve's-Şübühât*
10. *el-Mesâil fi A'mâli'l-Kulub ve'l-Cevârih*
11. *Kitabu'l-İlm*
12. *er-Ri'âye li-Hukukillâh*
13. *Şerhu'l-Ma'rife ve Bezlü'n-Nasiha*
14. *Vahdu't-Nizam ve Vahdaniyyetu'l-Lah*
15. *el-Halvet ve't-Tenakkul fi'l-İbâdet ve Derecâtu'l-Âbidîn*
16. *el-Mesâil fi'z-Zühd ve Gayrihi*
17. *Faslun min Kitabi'l-Azame*
18. *Fi'd-Dimâ'*
19. *el-Kast ve'r-Rucu' İlellah*
20. *el-Hubbu Lillahi Te'âlâ ve Meratibu Ehlihi*

Bu çalışmada ilk 13 eser kaynak olarak kullanılmıştır. Diğer kitapları çeşitli eserlerinin mukaddimelerinde muhakkikler tarafından kayıt altına alınmış ancak bu çalışma kapsamında ulaşılamamıştır.

1.5. İlmi Görüşleri

Muhâsibî'nin tasavvuf ekolü, İslami öğretilere özenli yaklaşma, Peygamber ﷺ'in ve selef-i sâlihînin sünnetine ittiba etme yolunda değerli hizmetlerde bulunmuştur. Kendisinin de ehlisünnet bir âlim olması hasebiyle mutedil görüşleri Eş'ariyye âlimleri tarafından kabul edilmiş ve iki ekol birbirine yakınlaşmış, İmam el-Gazzâlî (v. 505/1111)'nin *İhyâ'* sında birleşmiştir.⁵⁴

Hüseyin el-Kuvvetli Muhâsibî'nin tasavvufî görüşlerini açıklarken onun sûfî ve kelâmî ekolünün ana başlığının, Kur'an gölgesinde akıl olabileceğini ve tasavvufa fikhî bir yaklaşım getirdiğini tespit eder.⁵⁵ Muhâsibî'de aklın idrak ve marifet kuvveti imandan ve Allah'ın tevfikinden kaynaklanır ve akıl, tek başına iyiyi ve kötüyü ayırt edemez, helali haramı bilemez. Bunun için Muhâsibî'nin tasavvuf ile ilgili görüşleri Kur'an ve Sünnete son derece bağlıdır. Nitekim el-Kuvvetli de onun sûfî anlayışının temel özellikleri arasında Sünniliği ilk sırada zikreder. Asıl olan şeriatın nizamına riayet etmektir.

Tasavvuf anlayışının en temel özelliklerinden biri de kendisinin de 'el-Muhâsibî' lakabıyla anılmasına vesile olan nefis muhasebesidir. Ona göre muhasebe "Allah'ın sevmediği şeyleri sevdiği şeylerden ayırt edebilmek için derinlemesine tefekkür etmek ve aceleci olmadan teenni ile hareket etmektir".⁵⁶

Muhasebenin doğal bir sonucu olarak zühd de Muhâsibî'nin tasavvuf anlayışında yer almaktadır. Kendisine dünyaya karşı zühdün farz mı yoksa nafile mi olduğu sorulduğunda şöyle demiştir:

"Allah, kullarına haramlar konusunda zühdü farz kıldı. Onlara, fazilet kabilinden helal olandan nefsin alıkonulmasını nafile kıldı. ... Kulun zühdü tam olursa, sadece azığını biriktirir; onu musibetler için hazırlamaz, Müslümanların başına gelen bir durumdan veya

⁵⁴ Muhâsibî, *Akil ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 101.

⁵⁵ Muhâsibî, *Akil ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 113.

⁵⁶ Muhâsibî, Hâris, *Er-Riâye (Kalp Hayatı)*, (Çev. Abdulkakim Yüce), İzmir: Işık Yay., 2005, s. 36.

dünyada ve ahirette kendisinden hazırlık sayesinde yardım alınan bir husustan dolayı akıbetten endişe etmez.”⁵⁷

Onun sūfliğinde birbirini tevellüd eden özelliklerden biri de ‘*mukabede*’ yani zorluktur. Nefis muhasebesinde kendini eleştirenlerin vesvese ve kuruntulara kapıldığını söylemelerine sebep olacak derecede ince ve titiz tutumu nefsi zorlama durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan mezhebi Melâmîlere benzetilmiştir.⁵⁸

Tefsir ve Kur’an ile ilgili görüşleri Muhâsibî’nin tefsiri ve yöntemi bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacağından burada yer verilmemiştir.

⁵⁷ Muhâsibî, *Akil ve Kur’an’i Anlamak*, s. 121.

⁵⁸ Muhâsibî, *Akil ve Kur’an’i Anlamak*, s. 123.

2. İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR YÖNTEMLERİ

2.1. Tefsir Yöntemleri Tanımı

‘Tefsir’, bab olarak ‘تفصيل’ babındandır, ‘فسر’ kelimesinden türemiştir ve kelime anlamı olarak ‘beyan etmek, keşfetmek, ortaya çıkarmak, kapalı bir şeyi açmak’ anlamlarına gelmektedir.⁵⁹ İkinci bir görüş olarak ‘سفر’ fiilinden maklubtur denmiştir. ‘Sefere’ kelimesi sözlükte ‘kapalı olanı açmak, açığa çıkarmak, aydınlatmak’ anlamlarına gelmektedir. Bunun için Arapça’da “أسفر الصبح إذا أضاء” /*Sabah aydınlandığında esfera-s subhu*” ifadesi kullanılmaktadır.⁶⁰ Tefsirin ‘soyut manaların izharı’ ve tesfirin ise ‘hissi manaların izharı’ demek⁶¹ olduğu nakledilmiştir. Bu görüşe göre tefsir ve tesfir manaları birbirine yakın iki kelime olurlar.

Zerkeşi tefsiri terim olarak; “manalarının açıklanması, ahkâm ve hikmetlerinin istinbatı, dil, nahiv, sarf, beyan, kıraat ve fıkıh usulü gibi ilimlerden faydalınarak ve iniş sebeplerinin, nâsih ve mensuhun bilinmesiyle Allah’ın Peygamberi Muhammed ﷺ’e indirdiği kitabın kendisiyle anlaşıldığı ilimdir”⁶² şeklinde tanımlamıştır.

Allah Teâla’nın “لِيُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ” /*O, dilediğine hikmeti verir*”⁶³ ayeti hakkında İbn Abbas (r.a)’dan merfu olarak “Hikmet verir” tabiri için “Kur’an’dır. Yani Kur’an’ın tefsiridir. Kur’an iyi olan tarafından da facir olan tarafından da okunur.” dediği nakledilmiştir.⁶⁴ Yani hikmet, Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemek ya da okumak değildir. Onun tefsiri Allah’ın fethi, yardımı ve başarı vermesiyle elde edilen bir şeydir.⁶⁵

“وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا” /*Onlar ne zaman bir talep ileri sürseler biz sana mutlaka kesin gerçeği ve en güzel açıklamayı bildiririz.*”⁶⁶ Yani beyanın en güzelini, delilin en açık olanını bildiririz, demektir. İbn Abbas (r. a) ‘tefsir’ kelimesi için ‘tafsil’ demiştir.⁶⁷ Yani tefsir burada fasih bir şekilde açıklamak, mücmel olanın tafsilini bildirmektir ve bu manadaki tefsir Allah ve Resülü ﷺ tarafından yapılmaktadır.⁶⁸

Bu alanda terimler açıklanırken en çok kullanılan ve açıklanması gereken bir diğer terim de ‘te’vil’dir çünkü ‘te’vil’ kelimesi de tefsir yerine kullanılmıştır. ‘Te’vil’ sözlükte: ‘أول’ filinin mastarı olup ‘döndürmek, açıklamak, beyan etmek, iki manadan birine yorumlamak, ayetin, önceki ve sonraki ayetlere göre yorumlanması’ anlamlarına

⁵⁹ Zebîdî, Muhibbuddin Murteza, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, “فسر” maddesi, <https://www.maaajim.com>, Erişim tarihi: 6.11.2019.

⁶⁰ es-Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Mahmud Mursi Abdulhamid), Kahire: Daru-s Selam, 1434/2013, c. 2, s. 956.

⁶¹ Nuh, Muhammed, *Veciz fi Ulumi-l Kitabi-l Aziz*, Kahire: Daru-l Eser, 1434/2013, s. 6.

⁶² ez-Zerkeşi, Muhammed, *el-Burhan fi Ulumi-l Kur'an*, (thk. Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim), Halep: Daru-l İhya, 1376/1975, c. 1, s. 13.

⁶³ Bakara, 269.

⁶⁴ ez-Zerkeşi, *Burhan*, c. 1, s. 224.

⁶⁵ Cafer, Abdul Gafur, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, Kahire: Daru-s Selam, 1433/2012, s. 167.

⁶⁶ Furkan, 33.

⁶⁷ ez-Zerkeşi, *Burhan*, c. 2, s. 224.

⁶⁸ Bu; ayetin ayet ile ve hadis ile tefsir yöntemindedir.

gelmektedir.⁶⁹ İstilah olarak ‘te’vil’ ise, dikkatli incelemeler ve kuralların gereği olarak Kur’an’ın kendisine döndüğü anlamın beyan edilmesidir.⁷⁰

Selefi Salihinin ‘te’vil’e verdiği iki anlam vardır⁷¹: İlki, zahirine uygun veya muhalif olsada, lafzın açıklanması, manalarının beyan edilmesidir. Bu tanıma göre ‘tefsir’ ve ‘te’vil’ eşanlamlıdır. İkincisi ise lafızdan istenilen mananın kendisi, hakikatidir. Lafız bir talep olduğunda te’vili talep edilen fiilin kendisidir. “هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ ۚ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ” /Onlar, hesap gününün gerçekleşmesinden başka bir şey beklemiyorlar. Gerçekleştiği gün...”⁷² bu ayetteki ‘te’vil’ “... وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ...”⁷³ ayetindeki ‘te’vil’dir.⁷⁴ Yeniden dirilişin ne zaman olacağını Allah’tan başkası bilemez.⁷⁵ Birinci ve ikinci manaların açık farkları vardır. Birincisinde tevil, ilim ve sözden ibarettir. Tefsir etmek, açıklamak, şerh etmek gibi kalp ve dilde ortaya çıktığından dolayı zihni, lafzi ve sureti bir varlığa sahiptir. İkincisinde ise, tevil gelecekte veya mazide olsun, var olan işin kendisidir.

Muteahhirundan fıkıhçılar, muhaddisler, mütekellim ve mutasavvıfların ‘te’vil’e verdiği mana⁷⁶: Bir delilden dolayı lafzın manasını zahirinden tercih edilen manaya sevk etmektir. Bu, fıkıh usulünde ve ihtilaf edilen meseleler üzerinde konuşulan tevildir. Birisi bu nas bu manaya te’vil edilmiştir derse diğeri delilini sorar çünkü te’vil delil gerektirir. İstenildiği düşünülen anlamın dil açısından ihtimaller dâhilinde olması ve bu manaya götüren delilin açıklanması gerekir. Eğer ki lafzı zahirinden döndürülen manaya tercihinin gerektiren delil gösterilemezse te’vil fasittir ve bu nass ile oyun oynamak anlamına gelir.

Zerkeşî’ye göre terim olarak tefsir ve tevilin ayrılmasının birçok sebebi vardır. Nakledilen ile istinbat edileni birbirinden ayırmak, nakledilene itimadı ve istinbat edilene araştırmayı güçlendirmek bu sebeplerden en önemlisidir.⁷⁷

Bu çalışma kapsamında incelenmesi gereken üçüncü temel istilah ‘tefsir yöntemleri’dir. Tefsir yöntemleri kaynaklarda ‘menâhîcu-l müfessirîn’ (tefsircilerin yöntemleri) şeklinde geçmektedir. ‘Menâhic’: Tekili ‘منهج’, ‘açık yol, belli bir amaca ulaştıran belirli vesileler’ demektir.⁷⁸ Hissi bir yoldur. Daha sonra mecazı mürsel ile hem hissi hem de manevi yol manasında kullanılmaya başlanmıştır. ‘Tefsir yöntemleri’ isim tamlaması “Kur’an’ın tefsirini yapan kişinin takip ettiği manevi, açık yol” anlamına gelmektedir.⁷⁹ Bir kişinin tefsirde yöntemi, ya da kendine çizdiği ve takip ettiği yol, ya da başkasının çizip onun da takip ettiği yol şeklinde kullanılabilir. Kendi tefsir yöntemini açıklamayan bir müfessirin yolu incelenerek bulunabilir. Eğer bir kişi herhangi bir yol takip etmeden, daha önceki tefsir kitapları ve tefsir usulü kitaplarındaki tariflerden farklı ve yeni bir yöntemi de

⁶⁹ İbn Manzûr, Muhammed, *Lisanu-l Arab*, Beyrut: Daru-s Sadır, 1414, “أول” maddesi.

⁷⁰ Suyutî, *el-İtkân fi Ulumi-l Kur’an*, c. 2, s. 956-957.

⁷¹ ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, *et- Tefsir vel- Mufessirun*, Kahire: Mektebetü-l Vehbe, c. 1, s 15.

⁷² A’raf, 53.

⁷³ Âl-i İmrân, 7.

⁷⁴ es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’an* c. 2, s. 956.

⁷⁵ Tevilini Allah’tan başkasının bilmediği hususlara mutlak müteşâbih veya manevi müteşâbih denmiştir.

⁷⁶ Zehbî, *Et-Tefsir vel-Mufessirûn*, c. 1, s 15; Alabalık, Ahmed, *et-Teşciru’l-Veciz Liulumi’l-Kitabi’l-Aziz ve Usulü Tefsirihi*, Yayınlanmamış eser, s. 5.

⁷⁷ Zehbî, *Et-Tefsir vel-Mufessirûn*, c.1, s 18.

⁷⁸ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, “منهج” maddesi.

⁷⁹ Halife, İbrahim Abdurrahman, *Dirâsâtun fi Menâhici-l Müfessirîn*, Kahire, Ezher Üniversitesi, s. 13.

olmayan bir tefsir yazarsa onun tefsiri için “tertibi yok, yöntemi yok, ilmi bir tefsir değil, faydası yok” denilebilir. Fakat bugüne kadar böyle bir durumla karşılaşılmamıştır. Yöntem, asıl hedef olmasa da hakiki ve doğru hedeflere ulaştırdığı için itibar görmelidir. Bu nedenle yöntemler farklıdır ve hepsi ayrı ayrı hedeflerinden dolayı önemlidirler.⁸⁰ Kişinin ihtiyacına göre farklı yöntemler ile yazılmış tefsir kitapları seçilebilecektir. Yöntem (menhec) terim olarak, belirli bir hedefe ulaşmak için aklın seyrini ve amelleri yöneten, genel kurallar vasıtası ile ilmi hakikatleri keşfetmek için takip edilen yoldur. Bu tanımdan yola çıkarak tefsircilerin yöntemine “Kur’an’ın tefsirinde müfessirlerin takip ettikleri yolları araştıran ilimdir”⁸¹ şeklinde ıstılah manası verilmiştir.

2.2. Tefsir Yöntemlerini Sınıflandırma

Âlimler, tefsirleri gelişim aşamalarına, tarih, ilmi tahkik ve gelişmişliklerine göre muteber üç kısma ayırmışlardır ve bunlardan ilk kısmı tefsirin dayandığı kaynağa göre yapılan ayırmadır. İlk kısımda tefsir dayandığı kaynağa göre ‘rivayet tefsiri’ ve ‘dirayet tefsiri’ olarak ikiye ayrılır. İkinci kısımda konuyu işlemesi ve sunması yönünden ‘tahlili’ ve ‘icmali’ olarak iki gruptan oluşur. Üçüncü taksimde ise tefsirin genel veya özel bir konuyu işlemesi açısından ‘genel tefsir’ ve ‘konulu tefsir’ olarak ayrılır. Bunların dışında kalan mezhebi veya bir uzmanlık alanına has olan tefsirler ve muteber olmayan tefsir çeşitleri sınıflandırma bakımından üstteki gruplardan birine dahil olurlar.⁸²

İbrahim Halife de bu sınıflandırmayı genişletmiştir⁸³. Birinci kısımda dairesinin genişliği ve alana ulaşmadaki imkânı oranında dört gruba ayrılır. İbn Abbas (r.a)’dan Süfyan es-Sevri kanalıyla İbn Cerir et-Taberi’den yaptığı nakle göre tefsir mertebeleri /kısımları şöyledir: Abdullah İbn Abbas (r.a) dedi ki: “Tefsir dört vecihtir; Arabın kelimelerinden dolayı bildiği vecih, hiç kimsenin cehaletinin mazur görülmediği vecih, âlimlerin bildiği tefsir⁸⁴ ve Allah’tan başkasının bilmediği⁸⁵ tefsir.”⁸⁶

Birincisi, Arapların dillerinden dolayı bildiği tefsir, Arapça dil bilimleri, irab, Arap dili ile açıklanan, bilinen yerlerdir. Müfessirin manaları ve isimlendirmeleri bilmesi gerekir. İlimden ziyade amel gerektiren lafızlarda bir veya iki haber, bir veya iki beyit ile şahit yeterli olabilirken, amelden ziyade ilim gerektiren lafızlarda bu yeterli olmaz bilakis şahitlerin mümkün olduğunca çoğaltılması gerekir. İrabın ise manada ihtilafa götüren yerlerde hükmün bulunabilmesi için bilinmesi gereklidir. İhtilafa götürmeyen yerlerde bilinmesi gerekmesede de müfessirin bu konudaki cehaleti toplumun hakkında eksiklik yapmasına sebep olabilir. Lafızların manalarını az bilmesi yeterli değildir çünkü bir manayı bilse de lafzın müşterek başka anlamları bulunabilir.⁸⁷

⁸⁰ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, s. 340.

⁸¹ Halife, *Dirâsâtu fi Menâhici-l Müfessirîn*, s. 13.

⁸² Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, s. 401.

⁸³ Halife, *Dirâsâtu fi Menâhici-l Müfessirîn*, s. 14.

⁸⁴ Lafzi veya nisbi müteşâbih olarak terimleşmiştir. İlimde derinleşenlerin bildiği diğer insanların bilmediği tefsirdir. Kur’an’da manevi/hakiki müteşâbih olmayan mananın tefsir vesilelerinden biriyle beyan edilmesi ile bilinebilen ayetler bu kapsamdadır. (Nuh, Muhammed, el-Veciz fi Ulumi’l-Kitabi’l-Aziz, s. 92.)

⁸⁵ Hakiki/Manevi müteşâbih. (Nuh, Muhammed, el-Veciz fi Ulumi’l-Kitabi’l-Aziz, s. 92.)

⁸⁶ et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tefsîru’t-Taberî*, Mısır: Dâru’l-Me’ârif, c.1.

⁸⁷ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, s. 403.

Hiç kimsenin cehaletinin mazur görülmediği kısım, Kur'an'dan hiçbir şekilde gizliliği olmayan zahiren açık olan manalardır. Şer'i hükümler ve vahdaniyet konuları bu kısma örnek olarak verilebilir. Bütün lafızlar herkesin anlayacağı şekilde açık ve tek bir manayı ifade edecek şekildedirler. Hükümlerinde ihtilaf bulunmaz, te'villerinde kapalılık yoktur. “فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ / *Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur.*”⁸⁸ ayetinde herkes tevhit anlamını anlar.

Âlimlerin bildiği tefsir, alimlerin içtihat ve dikkatli nazarlarının sonucu gizli mana inceliklerinin ve hükümlerin, icaz ve belagat yönlerinin ortaya çıkışıdır. Lafzın te'vil edildiği, mücmelin açıklandığı, umum lafızların tahsis edildiği kısımdır. İki anlam ihtimali olan her lafızda âlim olan kişilerden başkasının içtihadı caiz değildir ve âlimlerin de delil ve şahitlere itimat etmesi gerekir. Şahit ve delil olmadan saf görüşlerine dayanarak tefsir⁸⁹ yapamazlar.⁹⁰

Yalnızca Allah'ın bildiği tefsir, gayb ile ilgili kıyametin saati, rahimlerde olan, ruhun tefsiri, mukattaa harfleri gibi hakikatlerin tefsiridir. Bu ayetlerin tefsirini Allah'tan başka kimse bilmez. Kur'an'daki müteşâbih⁹¹ ayetlerin hepsi bu kısımdadır ve bu kısımda içtihadı yer yoktur. Bu ayetler hakkında isabet etmek için ancak indirilmiş bir nass veya Peygamber ﷺ'den bir açıklama gelmiş olması ya da te'vilinde ümmetin icmâ'ının bulunması gerekir. Eğer bu kaynakların birinden tevkif gelmemiş ise Allah Teâlâ buradaki manayı ilmi ile örtmüş demektir.⁹²

İkinci itibar alışlagelmiş yollardan birini kullanmasıdır. Kur'an'ın kendisinden, sünnetten, sahabe ve tâbiîn sözlerinden nakil yapmak şeklinde, ya da içtihat ve istinbat ile akli bir yorum veya bu kaynaklar dışında ilham ve feyiz yoluyla olabilir.

Üçüncü itibar lafızların dildeki anlamlarını verip ayetlerin anlamlarını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktır. Müfessirin takati olduğu kadar Kur'an nassını tam bir şekilde açıklaması açısından 'tahlîlî' ve 'icmâlî' olarak ayrılır.

Dördüncü itibarda tefsirin Kur'an'ın konularını nasıl ele aldığına bakar. Özellikle seçilen konu haricindekiler incelenmez. Bu açıdan 'genel tefsir' veya 'konulu tefsir' olarak ayrılır. Beşinci itibarda ise müfessirin bir konuyla ilgili bir kişinin ki bu kendisi veya bir başka müfessir olabilir yoksa birden fazla kişinin görüşlerine başvurmuş olmasıyla 'mutlak tefsir' ve 'karşılaştırmalı tefsir' olarak ayrılır. Fakat karşılaştırmalı tefsir olarak isimlendirilen kısımda alınan görüşler her zaman karşılaştırma amacıyla alınmamış bilakis konunun tüm açılarını kapsamak, bir müfessirin konunun bazı yönlerini zikretmesi diğerinin farklı yönlerini zikretmesiyle nedeniyle bu görüşleri toplamak amacıyla da yazılmış olabilir.⁹³ Bu taksim dışında kalan çağdaş tefsirler ve fikhî tefsir ise 'tefsir

⁸⁸ Muhammed, 19.

⁸⁹ Bu tür tefsir makbul olmayan rey tefsirlerinden sayılmıştır, dirayet tefsiri konusu içerisinde daha geniş açıklama yapılmıştır.

⁹⁰ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, s. 403.

⁹¹ Burada müteşâbih-i hâs içerisinde manevi müteşâbihler kastedilmiştir.

⁹² İtr, Nureddin, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, Dımeşk: 1416/1996, s. 73

⁹³ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihî-l Cedit*, s. 405.

çeşitleri, tefsir yönelişleri' şeklinde isimlendirilmiş ayrıca bir sınıflandırmaya tabi tutulmamışlardır.⁹⁴

Tefsir çeşitleri olarak zikredilen tefsir türleri ise makbul ve makbul olmayan tefsirler olarak iki gruptan oluşmaktadır. Makbul sayılan tefsir renkleri, 'sûfi-işâri-feyzi' (tefsir şartlarıyla kabul edilmiştir), kabul edilen görüşler ile yapılan 'fikhî tefsir' (ancak Şia ve İmamiye fukahasının yaptığı gibi yerilen görüş ve hükümleri kabul etmesi hariç), 'ilmî tefsir' (şartlarıyla makbuldür), 'edebî ve içtimaî tefsir'dir (yerilen görüşler içermemesi halinde makbuldür). Makbul olmayan, munharif tefsir renkleri ise, 'i'tizâlî tefsirler', Şia İmâmiyye İsnâ Aşeriye tefsirleri, Şia İmâmiyye İsmâiliyye Bâtıniyye, Mansûriyye, Hitâbiyye, Ubeydiyye, Bâtıniyye, Behâiyye, Havâric tefsirleri, yerilen görüşler ile yapılan 'dirayet' tefsirlerinin hepsi, yerilen görüşle yapılan 'sûfi-bâtınî tefsir', 'felsefi tefsir', 'ilhâdî tefsir' şeklinde sıralanmıştır.⁹⁵

2.3. Kaynak Açısından Yapılan Sınıflandırmalar

Tefsirin alındığı pek çok kaynak mevcuttur. Ancak bunların ana kaynağı Peygamber ﷺ'den yapılan nakiller, sahabe kavli, Arap dili, kelamın manasını gerektiren ve şeriatın kuvvetinden alınan olmak üzere dört esastır.⁹⁶

2.3.1. Rivayet tefsiri

Rivayet tefsiri, Kur'an'ın kendisinde beyan ve tafsil olarak gelenleri, sünneti, sahabe kavlini kapsar.⁹⁷ Tâbiînden nakledilen sözlerin rivayet tefsiri sayılıp sayılamayacağı hususu ihtilafli olmasına rağmen rivayet yöntemiyle tefsir yapan kitaplarda tabin kavlinin de mevcudiyeti sebebiyle, tâbiînden tefsir sadedinde gelen rivayetleri de bu tefsir çeşidinin içinde sayılır.⁹⁸ Bu tefsir çeşidi, ayetler birbirine mutabık ise, hadis ve sahabe sözleri hüccet olarak alınabilecek özellikte ise övülen, aksi taktirde yerilen kısımda olur.

Rivayet tefsiri tedvin açısından ilk tefsir çeşidi olarak bilinmektedir. Hadis ve rivayet ehli tefsir değeri taşıyan rivayetleri de ayırt etmeden hadis kitaplarına almışlardır. İmam Malik bin Enes (r.a.) (v. 179/795)'in ilk kez tefsir ile ilgili rivayetleri topladığı söylenir. Daha sonra tefsir hadisten ayrılmış ve hicri ikinci yüzyılda müstakil telifler ortaya çıkmıştır. Süfyân b. Uyeyne⁹⁹, Ka'ab b. el-Cerrah, Şuayb b. Haccac sahabe ve tabiun sözlerini ilk toplayanlardır, daha sonra İbni Cerîr (v. 310/923) *Tefsîr-i Kebîr*'inde bunları bir araya getirmiştir.¹⁰⁰

Rivayet tefsiri dört vecihtir: Ayetin ayet, hadis, sahabe kavli veya tâbiîn kavli ile açıklanmasıdır.

⁹⁴ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirûn fi Sevbihi-l Cedit*, s. 405.

⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsir vel-Mufessirûn*, c.1, s 18.

⁹⁶ Zerkeşî, *Burhan fi Ulumi-l Kur'an*, c. 2, s. 156.

⁹⁷ İtr, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, s. 74.

⁹⁸ İtr, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, s. 74.

⁹⁹ Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (v. 198/814). "Tebeu't-tâbiîn neslinden hadis âlimi ve hâfız." Hatiboğlu, İbrahim, *Süfyân b. Uyeyne, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C: 38, 28-29).

¹⁰⁰ İtr, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, s. 74.

2.3.1.1. Ayetin ayet ile tefsiri

Kur'an'ı Kerim'in tefsirinde asillerin en asil olanı Allah'tan gelendir.¹⁰¹ Allah, “*ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا*”¹⁰² buyurmuştur. Kim Kur'an'ın tefsirini isterse önce Kur'an'ın kendisinden talep etmelidir, eğer Kur'an'da tefsirine ulaşırsa onu başka bir kaynaktakiyle değiştirmemesi gerekir. Onda bir ayette mücmel olarak gelen diğer ayetlerde açıklanmış, bir ayette kısa zikredilen diğer ayette genişletilmiş ve tefsir edilmiştir.¹⁰³

Ayetin başka bir ayet ile tefsirine şunu örnek verebiliriz: “*الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ* /*İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.*”¹⁰⁴ ayeti indiğinde bu ayet sahabeye (r.a) zor geldi ve Allah “*إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ* /*O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır*”¹⁰⁵ ayetinde tefsirini indirdi ya da Peygamber ﷺ bu ayeti Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri babında böyle açıkladı ki bu en hayırlı tefsirdir.¹⁰⁶

İbrahim Halife, tefsirin mutlak olarak en önemli kaynağının Kur'an-ı Kerim olmasıyla ilgili üç delil zikretmiştir.¹⁰⁷ Bunlardan ilki akli bir delildir. Denmiştir ki evde ne bulunduğunu en iyi ev sahibi bilir ve bunun gibi sözü en iyi açıklayan, onu söyleyendir. İkincisi, dinin zaruretlerindedir ki Kur'an dinin birinci aslıdır. İmanın hakikati ancak Kur'an'da bulunanları icmali ve tafsili olarak kabul etmekle olur. Üçüncüsü ise Kur'an'ın kendisine başvurulmasıyla ilgili ilahi emirleridir. “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ*”¹⁰⁸ /*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.*”¹⁰⁸

2.3.1.2. Peygamber efendimiz ﷺ'in sözleri, fiilleri ve takriri ile tefsir

Eğer bir ayetin tefsirini Kur'an'da bulamazsan sünnete bak denmiştir çünkü o Kur'an'ın şerhi ve açıklamasıdır. İmam Şâfiî (r.a.) şöyle demiştir: “Resulullah ﷺ'in verdiği her hüküm Kur'an'dan anladığıyla verdiği hükümdür.”¹⁰⁹ Allah şöyle buyurmuştur: “*إِنَّا أَنْزَلْنَا* /*İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!*”¹¹⁰, “*وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ*”,¹¹⁰ /*Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatman için ve inanan bir*

¹⁰¹ Cağfer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedit*, s. 307.

¹⁰² Kıyamet, 19.

¹⁰³ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, c. 2, s. 963.

¹⁰⁴ En'am, 82.

¹⁰⁵ Lokman, 13.

¹⁰⁶ Cağfer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedit*, s. 407.

¹⁰⁷ Halife, *Dirasatu fi Menahici-l Müfessirin*, s. 60.

¹⁰⁸ Nisa, 49.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Çev. Savaş Kocabaş), İstanbul: Karınca Polen Yay., 2015, c. 1, s.22.

¹¹⁰ Nisa, 105.

çoktur ve hepsinde ona ﷺ itaati vacip kılar ve muhalefeti yasaklar. Sahabe (r.a) de kalplerinde ve akıllarında Kur'an'dan sonra sünneti her şeyin önüne geçirmişlerdi ve bu sebeple Kur'an'dan ve başka yerlerde anlamadıkları her şeyi Peygamber ﷺ'e sorarlardı.¹²⁰

2.3.1.2.1. Hz. Peygamber ﷺ 'in tefsirinin vecihleri

2.3.1.2.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la tefsiri ve Hz. Peygamber ﷺ 'in Kur'an ile istidlali

عن احمد أبو أمامة: قال زيد : قلت : يا نبيَّ الله فأئى الأنبياء كان أول ؟ قال : آدم عليه السلام . قال : قلت : يا نبيَّ الله “أونبيُّ كان آدم ؟ قال : نعم ، نبيُّ مُكَلَّمٌ ، خلقه الله بيده ، ثم نفخ فيه من رُوحِهِ ، ثم قال له : يا آدمُ قُبَلًا

Ahmed Ebu Ümame'den nakletmiştir Ebu Zer dedi ki¹²¹: “Ey Allah'ın peygamberi, hangi peygamber ilktir?” Peygamber ﷺ, “Âdem'dir.” dedi. Ebu Zer: “Âdem nebi miydi?” Dedi ki ﷺ “Evet, kendisiyle konuşulandı, Allah Âdem'i eliyle halk etti, ardından ruhundan üfledi, ardından ‘Ey Âdem’ dedi.”¹²² “EY ÂDEM / قَالَ يَا آدَمُ” ayetinden Peygamber ﷺ Âdem (عليه السلام)'ın Allah'ın kendisiyle konuştuğu bir peygamber olduğu çıkarımını yapmıştır.

Ahmed Ebu Ruzeny el-Esadi'den nakletmiştir: “ جاء رجلٌ إلى النبيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقال له : “ أرأيتَ قولَ اللهِ تعالى { الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ } قال : فأينَ الثالثةُ ؟ قال: تَسْرِيحُ ” Bir adam gelip “Ya Resulullah ﷺ, “الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ / Boşama iki keredir.”¹²³ ayetini görüyorsun, öyleyse üçüncüsü nerede?” diye sordu. Peygamber ﷺ: “Güzellikle serbest bırakmak üçüncüsüdür” dedi.¹²⁴

Nu'man ibn Beşîr'den Peygamber ﷺ'in şöyle dediği nakledilmiştir: “ إنَّ الدِّعَاءَ هُوَ الْعِبَادَةُ ثُمَّ قَرَأَ : “ وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنََّّ / Bana dua edin, (isteyin) size karşılık ver (ip duanızı kabul ed)eyim. Çünkü bana ibadet etmeye karşı kibirlenip (buna) tenezzül etmeyenler, aşağılıklar olarak cehenneme gireceklerdir.”¹²⁵ ayetini okudu.¹²⁶

2.3.1.2.1.2. İşâri tefsiri

“عن ابن عباس قال: لَمَّا نَزَلَتْ { إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ } دَعَا رَسُولُ اللَّهِ فَاظْمَأَ فَقَالَ إِنَّهُ قَدْ نُعِيَتْ إِلَيَّ نَفْسِي”

İbni Abbas (r.a.)'dan: “ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ / Allah'ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde”¹²⁷ ayeti indiğinde Resulullah ﷺ Fatıma (r. a.)'yı çağırdı ve şöyle dedi: ‘Bana ölümüm haber verildi.’¹²⁸

“إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَسِّمِينَ”¹²⁹ *İşte bunda ibret alacak olanlar için dersler vardır.*

¹²⁰ Halife, Dirasatu fi Menahici-l Müfessirin, s. 223.

¹²¹ Ahmed, 22288; Taberânî, 7871, İsnadı çok zayıftır.

¹²² Cağfer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedit*, s. 409.

¹²³ Bakara, 229.

¹²⁴ Ebu Dâvud, Merasîl, 220, Sahih fakat mürseldir.

¹²⁵ Mü'minun, 40/60.

¹²⁶ Ebû Dâvud, 1479; Tirmizi, *Ebvâbu Tefsîri'l-Kur'an*, 3247; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 11464; İbni Mace, 3828, Ahmed, 18352.

¹²⁷ Nasr, 1.

¹²⁸ et-Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, 1/271; el-Elbanî, *Tahrîcu Mişkâtü'l-Mesâbih*, 5915; Darimi, *Mukaddime*, 80, Hasen hadistir.

¹²⁹ Hicr, 75.

130”*انقوا فراسة المؤمن ، فإنه ينظر بنور الله ، ثم قرأ : إن في ذلك لآياتٍ للمؤمنين*“ Peygamber ﷺ’in “Mümin’in ferasetinden çekininiz, zira mümin Allah’ın nuruyla nazar eder’, buyurmuş sonra yukarıdaki ayeti okumuştur.”

“*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım*”¹³¹

فهم عمر - رضي الله تعالى عنه - لما سمع الآية نعي رسول الله - صلى الله تعالى عليه وسلم: « أن عمر - رضي الله تعالى عنه - لما نزلت الآية بكى، فقال له النبي - صلى الله تعالى عليه وسلم -: ما يبكيك؟ قال: أباكاني أنا كنا في زيادة من ديننا فأما إذا كمل فإنه لم يكمل شيء قط إلا نقص، فقال عليه الصلاة والسلام: صدقت Ömer (r.a) bu ayeti duyduğunda Allah Resulü ﷺ ‘nün ölümünün haber verildiğini anladı: Ömer (r.a) bu ayet indiğinde ağladı ve ona Peygamber ﷺ: Seni ağlatan nedir? diye sordu. Şöyle dedi: ‘Biz dinimizde ziyade içindeydik. Fakat eğer kemale erdiyse, kemale eren her şey ardından eksilmeye uğrar. Peygamber ﷺ: ‘Doğru söyledin.’ dedi.”¹³²

2.3.1.2.1.3. Ahlak, fıkıh ve itikat alanlarında hüküm çıkarması

”*İyi davrananlara en iyi karşılık ve daha da ziyadesi vardır.*”¹³³ Peygamber ﷺ: “*الحسنى الجنة والزيادة النظر إلى وجه الله*”: “Daha güzel cennettir, daha fazlası da Allah’a bakmaktır” demiştir.¹³⁴

”*Allah ancak korkup sakınanlardan kabul eder.*”¹³⁵ âyetiyle Peygamber ﷺ ameller ile gururlanmamak gerektiği sonucunu çıkarmıştır.¹³⁶

”*Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah’tan korkarım.*”¹³⁷ ayetinden Peygamber ﷺ “*أن ابني آدم ضربا*” “Adem’in iki oğlu bu ümmet için örnek verilmiştir. O ikisinden hayırlı olanı alın” diyerek bir kişinin kendisini öldürmek isteyene karşı onu öldürebilecek güçte dahi olsa bunu yapmaması gerektiği hükmünü çıkarmıştır.¹³⁸

2.3.1.2.1.4. Kur’an’daki garip kelimeleri açıklaması

Peygamber ﷺ âyetlerde bulunan bir kelimenin manalarını açıklamıştır.

Tevbe suresi 3. ayette “*Allah ve Peygamberinden Allah ve Peygamberinden Hacc-ı Ekber gününde insanlara bir bildiridir.*”¹³⁹ “*عن علي قال يوم الحج الأكبر يوم النحر*” Ali (r.a.), bu ayetteki ‘elhaccu’l ekber’in ne olduğunu Peygamber ﷺ’e sorduğunda ‘kurbanların kesildiği gün’ demiştir.¹⁴⁰

¹³⁰ Tirmizi, 3127. Garip hadistir.

¹³¹ Mâide, 3.

¹³² Âlûsî, *Ruhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve Seb’ul-Mesânî*, c. 6, s. 58.

¹³³ Yunus, 26.

¹³⁴ Müslim, 266.

¹³⁵ Mâide, 27.

¹³⁶ es-Suyuti, Celaleddin, *İklil fi İstinbatî’t-Tenzil*, (Thk: el-Katib, Seyfeddin Abdulkadir), Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye: Beyrut. Lübnan, 1401/ 1981, s. 90.

¹³⁷ Mâide, 28.

¹³⁸ es-Suyuti, *İklil fi İstinbatî’t-Tenzil*, 90-91.

¹³⁹ Tevbe,3.

¹⁴⁰ Tirmizi, 5080

İbn Abbas (r.a.), bir grup Yahudi'nin Hz. Peygamber ﷺ'e gelerek "الرعد" kelimesinin anlamını sorduklarını, Peygamber ﷺ'in ise: "الرعدُ ملكٌ من الملائكةِ موكلٌ بالسحابِ بيديه" "Ra'd meleklerden bir melektir, bulutlara vekildir, bulutların yönetimi onun elindedir."¹⁴¹ diye açıkladığını rivayet eder.

"وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ / *Huşû içinde Allah'ın huzurunda durun*"¹⁴² Ahmed Ebu Said'den sahih bir senetle "كُلُّ حَرْفٍ فِي الْقُرْآنِ يُذَكِّرُ فِيهِ الْقُنُوتُ فَهُوَ الطَّاعَةُ" "Kur'an'da geçen kunut kelimelerinin hepsi taattir." hadisini rivayet etmiştir.¹⁴³

وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا / *Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.*"¹⁴⁴ Hz. Peygamber ﷺ'e bu âyette geçen makam-ı mahmud'un ne olduğu sorulduğunda: "قال : المقام المحمود : الشفاعة" "O şefaattir." buyurarak¹⁴⁵ makam-ı mahmud'u şefaath olarak tefsir etmiştir. Her ne kadar günümüzde şefaati inkar edenler bulunsun da ehl-i sünnetin inancına göre burada geçen hadis ve benzeri deliller ile şefaatin var olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

2.3.1.2.1.5. Kur'an'ın mücmelini açıklaması

'Mücmel'; söyleyen kişinin açıklama yapmasına ihtiyaç duyulan, anlamı kapalı sözlerdir.¹⁴⁶ Lugavî manasından şer'i manaya taşınanlar da mücmel grubundandır. Mücmel bu anlamda beyanı, açıklaması tamamlandığında mübeyyen lafız olmuş olur. Resulullah ﷺ'in sünnetinin beyan ettiği örneklerden:

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ / *Namazı kılın, zekâtı verin.*"¹⁴⁷ Ayeti mücmel iken sünnet tarafından namazın nasıl kılınacağı, zekâtın nisap miktarı gibi açıklamalar ile mübeyyen hale gelmiştir.¹⁴⁸ Hac, oruç, namaz, zekât gibi ibadetleri kelamı ve amelleriyle tafsilatlı bir şekilde açıklamış ve bu sayede esas istenilenin ne olduğunu anlamış bulunmaktayız. Bu açıklamalar olmasaydı bu farzları nasıl yerine getireceğimizi bilemezdik. Bu sebeple "وَصَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي" "Hac menasikinizi/ibadetinizi benden alın."¹⁴⁹ "خذوا عني مناسككم" "Benden gördüğünüz gibi namazı kılın."¹⁵⁰ demiştir.

2.3.1.2.1.6. Kur'an'ın mutlakını sınırlaması/kayıtlandırması

'Mutlak' kelimesi sözlükte; "somut olsun soyut olsun hiçbir kaydın ve bağın bulunmaması veya sıfat, şart, zaman, sayı vb. lafzi kayıtlar olmadan bir şeyin sadece ismiyle zikredilmesi"¹⁵¹ olarak tanımlanmaktadır. Terim olarak anlamı ise; "teklik,

¹⁴¹ Tirmizi, 5121.

¹⁴² Bakara, 238.

¹⁴³ İbn Hibbân, *Sahihi İbn Hibbân*, 309; es-Suyutî, *el-Ca'miu's-Sagîr*, 6279. Sahih hadistir.

¹⁴⁴ İsra, 17/79.

¹⁴⁵ Tirmizi, 5145.

¹⁴⁶ Karagöz, İsmail Hakkı, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2010, s.480.

¹⁴⁷ Bakara, 110.

¹⁴⁸ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedid*, s. 413.

¹⁴⁹ en-Nesâî, 3062; et-Tahâvî, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1359. Sahih hadistir.

¹⁵⁰ el-Buhârî, 631; Müslim, 674.

¹⁵¹ Şahin, Osman, "İslam Hukuk Metodolojisinde Mutlak ve Mukayyet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, 2015.

çokluk veya herhangi bir sıfat, hal, gaye veya şartla kayıtlı olduğuna dair delil bulunmayan lafız”¹⁵² demektir.

“ *Hırsızlık eden erkek ve kadın / وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ* / *Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.*”¹⁵³ Bu ayette el kelimesi mutlak ve sünnet ilk hırsızlıkta sağ el bileği olarak kayıt getirmiştir.¹⁵⁴

“ *Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun*”¹⁵⁵ ayetindeki mutlak ifade Peygamber ﷺ'in: “ *Fatiha'yı okumayanın namazı yoktur.*”¹⁵⁶ hadisi ile kayıtlandırılmıştır.

2.3.1.2.1.7. Umumu daha da genellemesi

‘Âm’, istilâh anlamı “sözlükteki anlamında ve tüm fertlerini, hiçbirini dışında kalmayarak kapsamış söz”¹⁵⁷ manasına gelmektedir.

“ *فَسُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْخُمْرِ، قَالَ: مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيَّ فِيهَا إِلَّا هَذِهِ الْآيَةَ الْفَادَةَ الْجَامِعَةَ: [مَنْ يَعْمَلْ مِنْقَالًا {ذَرَّةً خَيْرًا يَرَهُ، وَمَنْ يَعْمَلْ مِنْقَالًا ذَرَّةً شَرًّا يَرَهُ}*”

“Kim zerre ağırlığınca hayır işlerse, onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.”¹⁵⁸ Eşeklerden sorulduğunda Peygamber ﷺ demiştir ki “Onlar hakkında Allah bana bu kapsayıcı ayet dışında bir şey indirmedir.”¹⁵⁹ Has olan (eşekler) bir kelimeyi bu ayet için kullanması ayetin umumu kastettiğini daha da vurgulamıştır ve “genel olanı has kıldı” kuralının dışına çıkmıştır.

Umumun genişletilmesi sebebi olanın genel yapılması, itibar ve tevil/has olanın genelleştirilmesi olmak üzere üç şekildedir.

2.3.1.2.1.8. Sebebi has olanı genelleştirme

“ *أَنَّ رَجُلًا أَصَابَ مِنْ امْرَأَةٍ قُبْلَةً، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَخْبَرَهُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: { أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي } النَّهَارَ وَرُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ، إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ*”¹⁶⁰ *يا رَسُولَ اللَّهِ أَلِي هَذَا؟ قَالَ: لِجَمِيعِ أُمَّتِي كُلِّهِمْ*”¹⁶¹

İbni Mes'ud'dan rivayetle bir adam bir kadını öptü ve Peygamber ﷺ'e gelerek ona bunu haber verdi. “ *Çünkü iyilikler kötülükleri giderir.*”¹⁶² ayeti bunun üzerine inince adam “Bu benim için mi?” diye sorunca “Ümmetimin hepsi içindir.” dedi.¹⁶³

¹⁵² Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 476.

¹⁵³ Mâide, 38.

¹⁵⁴ el-Alûsî, Şihâbüddîn, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, c. 2, s. 134.

¹⁵⁵ Müzzemmil, 20.

¹⁵⁶ el-Buhârî, *Kitabu't-Tefsîr*, 51.

¹⁵⁷ Bardakoğlu, Ali, Âm, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C: 2, 552-553).

¹⁵⁸ Zilzal, 7, 8.

¹⁵⁹ el-Buhârî, 2371, Müslim, 987.

¹⁶⁰ Hûd, 114.

¹⁶¹ el-Buhârî, 526,

¹⁶² Hud, 114.

¹⁶³ el-Buhârî, 526,

2.3.1.2.1.9. Has olanı genelleştirme

‘Hâs’ kelimesinin; özelleştirme, temyiz, teklik ve başkasından üstünlük gibi sözlük anlamları bulunmaktadır. Terim anlamı ise: “lafzın sadece bir anlama veya adet olarak belli fertlere delâlet etmesidir.”¹⁶⁴

/Eya أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَعَلَّمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ“
iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah ve resulünün çağrısına uyun ve şüphesiz bilin ki, Allah kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki, O'nun huzuruna götürüleceksiniz.”¹⁶⁵ ayetiyle ilgili olarak;

قال أبو سعيد بن المعلى: كُنْتُ أَصَلِّيَ فَمَرَّ بِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَدَعَانِي، فَلَمْ آتِهِ حَتَّى صَلَّيْتُ ثُمَّ أَتَيْتُهُ، “
{يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ} /Ebu Saîd el-Muallâ dedi ki: Mescitte namaz kılıyordum. Resulullah beni çağırdı, çağırmasına karşılık namazı sonlandırınca kadar gitmedim, sonra gidince ‘Seni gelmekten engelleyen nedir?’ Allah’ın ‘Allah ve resulü çağırdığında cevap verin’ dediğini duymadın mı’ dedi”¹⁶⁶

Hadisinde olduğu gibi Peygamber ﷺ namaz kılan birini bu esnada çağırdığında cevap vermesinin vacip olacağı ve bu cevapla namazının bozulmayacağı hükmünü çıkarmıştır.¹⁶⁷

2.3.1.2.1.10. İ'tibar sanatı

Bir şeye itibar etmek: Açıklanmasını istemektir. Peygamber ﷺ de bir şey söylemiş sonra manasını sormuş ya da açıklamasını delilini Kur’an’dan alarak kendisi söylemiştir. İ'tibar, bir manayı Kur’an’dan bir mana ile benzerliği, uyumu veya ikisini birleştiren bir sebep dolayısıyla kıyas etmektir. Böylece kıyas edilen mana da i'tibar ile Kur’an’ın manalarından olmuş olur. Peygamber ﷺ ikinci bir manaya Kur’an’dan delil getirerek onu Kur’an’ın genel ibareleri arasına koymuştur.¹⁶⁸

İmran bin Hüseyin’den nakledildiği üzere iki kişi Allah Resulü ﷺ’ne gelerek söyle sordular: Ya Resulullah insanların ne yaptıklarını görüyor musun, onlar kendileri hakkında daha önceden yazılmış olan kaderlerinde sabit olan şey için mi uğraşıyorlar yoksa Peygamberlerinin getirip de onların üzerine delillerle kesinleşen şeyi mi karşılıyorlar? Bunun üzerine Peygamber ﷺ şöyle dedi: “Hayır, bilakis önceden onlar üzerine takdir edilmiş ve geçmiş olandır ve bunun tasdiki Allah’ın kitabında vardır”¹⁶⁹:
/فَالْهَمَّهَا فُجُورُهَا وَتَقْوِيهَا، وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْتَهَا،
Nefse ve ona bir düzen içinde biçim verene. Sonra da o nefse, isyanını ve itaatini öğretilene ant olsun ki”¹⁷⁰. Burada i'tibar ile insanların amellerinin kaza ve kader ile olduğunu doğrulayıcı bir anlam vardır.¹⁷¹ İ'tibar ile tefsirde

¹⁶⁴ Koca, Ferhat, Has, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C: 16, 264-267).

¹⁶⁵ Enfâl, 24.

¹⁶⁶ el-Buhârî, 4647.

¹⁶⁷ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedit*, s. 418.

¹⁶⁸ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedit*, s. 430.

¹⁶⁹ Müslim, 1218.

¹⁷⁰ Şems, 8-9.

¹⁷¹ el-Alûsî, c. 30, s. 144.

direk akla gelen manaları değil ikinci manaları almak daha çok manaya getirmek ya da umum olanı en geniş sınırlarına kadar ulaştırmak vardır.¹⁷²

2.3.1.2.1.11. Umumu tahsis etmesi

Kur'an'da *وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكَّرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ* / *Üzerine Allah'ın adı anılmayan (hayvan) lardan yemeyin. Çünkü bu şekilde davranış fasıklıktır.*¹⁷³ ayeti ile besmelesiz kesilen veya kesilme yolu ile olmayan ölen hayvanların etinin haram olduğunu mutlak olarak belirtilmiştir. Fakat Peygamber ﷺ: “((هو الطَّهْرُ مَاؤُهُ الْجُلُّ مَيْتُهُ))” “البحر: “Denizin suyu temizleyici, ölüsü ise helaldir”¹⁷⁴ buyurarak balığı ve balık türü deniz canlılarının kesilmeden yenilebileceği hükmünü getirmiştir.

Daha önce de geçtiği gibi zulmün şirk olarak tefsiri bu bölüme örnek olarak verilebilir.

“*وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ* / *Allah alım satımı helal kılmıştır*”¹⁷⁵ ayetinde fasit olan alışverişler bu kapsamdan çıkartılarak sünnet ile tahsis edilmiştir.¹⁷⁶ “*لَا تَلْقُوا الرُّكْبَانَ، وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ*”¹⁷⁶ “Binilileri yolda karşılamak (pazara gelmeden yüklerini satın almak) ve şehirlinin köylü (bâdi) adına satış yapması (simsarlık) yoktur”¹⁷⁷

2.3.1.2.1.12. Müşkil lafızları açıklaması

“*وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ* / *onları yüzükoyun süründürerek toplarız*”¹⁷⁸ ayeti hakkında Enes'ten rivayet etmiştir: “*فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَكَيْفَ يَمْشُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ؟ قَالَ: إِنَّ الَّذِي أَمْشَاهُمْ عَلَىٰ أَرْجُلِهِمْ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يُمْشِيَهُمْ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ*” “Ey Allah'ın Resülü ﷺ insanlar yüz üstü nasıl haşredilir?” denildi. ‘Onları ayakları üzerinde yürüten yüzleri üzerinde yürütmeye de kadirdir.’ dedi.”¹⁷⁹

2.3.1.2.1.13. Kur'an'ın müphemini beyan etmesi

Kelime olarak, ‘algılanması ve anlaşılması zor olan şey’ anlamına gelen “mübhem” kelimesinin terim anlamı “insan, cin ve melek gibi varlıkların yahut da bir topluluk veya kabilenin, Kur'an'da açıkça değil de ismi-i işaretler, ism-i mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz mekân isimleriyle zikredilmesidir.”¹⁸⁰

“*وَإِنَّمَا يَتَّبِعُ النَّاسَ أَعْيُنَهُمْ* / *İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır.*”¹⁸¹, “Süheyb er-Rumi (r.a) kendisinin Peygamber ﷺ'in peşinden hicrete çıktığında müşriklerden bir grubun önünü kestiğini kendisini bırakmaları karşılığında Mekke'deki evini ve mallarını istediklerini onun da bunu kabul ettiğini, Peygamber ﷺ'in yanına geldiğinde “*يَا أَبَا يَحْيَىٰ رِبْحُ الْبَيْعِ*” “Ebu Yahya! Satış karlı

¹⁷² Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i-l Cedit*, s. 428.

¹⁷³ En'am, 6/121

¹⁷⁴ Ebû Dâvûd, Tahâret, 41, Nesâî, Sayd, 35.

¹⁷⁵ Bakara, 275.

¹⁷⁶ Suyutî, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an İtkan*, c. 2, s. 23.

¹⁷⁷ el-Buhârî, 2158.

¹⁷⁸ İsra, 97.

¹⁷⁹ et-Tirmizî, 3142; Ahmed, 8755.

¹⁸⁰ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, İstanbul: İfav yayınlar, 2016, s. 149.

¹⁸¹ Bakara, 207.

çıkı! Satış karlı çıktı!”¹⁸² deyip kendisine ayeti okudu. Alusi rivayetlerin bu ayetin Süheyb er-Rumi (r.a) hakkında indiği yönünde yoğunlaştığını söyler.¹⁸³

“حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى / Namazlara, özellikle orta namaza devam edin”¹⁸⁴ şeklinde buyrulmuş ve “orta” namaz” müphem olarak bırakılmıştır. Sünnette ise “الصَّلَاةِ وَالصَّلَاةِ الْعَصْرُ” “orta namaz”, ikindi namazı olarak tefsir edilmiştir.¹⁸⁵

“وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ” / Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur’an’ı verdik.”¹⁸⁶ Resulullah ﷺ : “هي فاتحة” : “O Fatihadır.” demiştir.¹⁸⁷

2.3.1.2.1.14. Kıraat ile tefsir

“يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ” / Ey Peygamber! Eşlerinizi boşayacağınız vakit onların iddetlerini dikkate alarak boşayın.”¹⁸⁸ İbn Ömer’in (r.a.) karısını boşaması dolayısıyla varit olan hadis-i şerif bu ayeti tefsir etmiştir: “İbn Ömer şöyle dedi: Eşimi hayızlı olduğu bir dönemde (bir talakla) boşadım. Babam bu vaziyeti Resulullah’a haber verdi. Resulullah ﷺ ona: ‘Oğluna emret, karısına dönsün. Karısı temizlenip, tekrar hayız olup bitinceye kadar yanında tutsun. Ona dokunmadan ve o temizken dilerse boşasın dilerse alıkoysun. Allah Teala’nın dediği iddet budur.’ dedi ve bu ayeti okudu.”¹⁸⁹ “kubuli” veya “ikbal” kelimeleri iddet kelimesinden önce Müslim’in rivayetlerinin bazılarında bulunmaktadır.¹⁹⁰

2.3.1.2.1.15. Vakf ile tefsir

“فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا” / O halde hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Nerede olursanız olun, Allah hepinizi bir araya getirir.”¹⁹¹ Peygamber ﷺ “hayrat” kelimesinde vakf yapmıştır. “Nerede olursanız olun” cümlesi öncesinin sebebidir ve içinde yarışma manası, özendirme ve korkutma manaları vardır. Yarışma manası özendirme ve korkutma illetinden öncedir ve en yüksek derecedir. Vakf ta’lile uygun olarak gelmiştir. Ta’lil ise daha sonra gelmiştir ve ondan daha aşağı bir derecedir. Sanki Peygamber ﷺ vakf ile diğer seviyeleri de ihmal etmeden ihlasın en yüksek derecelerini müjdeliyor.¹⁹²

2.3.1.2.1.16. Açıklama vesilelerini kullanarak tefsir

Allah Resülü ﷺ eliyle bir çizgi çizdi ve “Bu Allah’ın dosdoğru yoludur.” dedi. Sonra bu çizginin sağına ve soluna çizgiler çizdi ve “Bu yollardan hiçbiri yoktur ki şeytan onun üzerinde kendine çağırmasın.” dedi ve “وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ”

¹⁸² Et-Taberânî, 7296. Sahih hadistir.

¹⁸³ el-Alûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî*, c. 2, s. 96.

¹⁸⁴ Bakara, 2/238

¹⁸⁵ Buhari, 44; Tirmizi, 4065

¹⁸⁶ Hicr, 87.

¹⁸⁷ el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî fi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, c. 8, s. 233; es-Suyutî, Celaleddin, *el-İklîl fi İstinbâti't-Tenzil*, s. 137.

¹⁸⁸ Talak, 1.

¹⁸⁹ Buhari, Tefsir, 6/67, Talak, I.bab 6/163; Müslim, 1471.

¹⁹⁰ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbihî-l Cedid*, s. 425.

¹⁹¹ Bakara, 148.

¹⁹² Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbihî-l Cedid*, s. 425.

عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصِيَّتُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ / İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır. ¹⁹³ ayetini okudu.”¹⁹⁴

2.3.1.2.1.17. Tevil

Kur'an ile amel etmektir, Kur'an ile alakası olan yerlerde onu açıklar, fiili sünnet ile tefsirdir. Direk bir tefsir değildir, ikincil manaları ekler. فَذْ أَلْفَحْ مِنْ رَكِيهَا / Kendini temizleyen kurtuluşa ermiştir.”¹⁹⁵ Ayetini okuduğunda Peygamber ﷺ durmuş ve demiştir ki: “اللَّهُمَّ آتْ نَفْسِي تَقْوَاهَا، وَرَكَّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ رَكَّاهَا، أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلَاهَا.” Allah'ım nefsimi takvasını ver ve onu temizle, Sen onu temizleyenlerin en hayırlısı ve Sen onun velisi ve mevlası.”¹⁹⁶ Müfessirler “kim” lafzını ilk olarak “insan” için söylerler ki “onu temizleyen” kelimesinin faili ona döner. Fakat hadisten çıkarılan anlamda ise “men” “nefis” manasıdır, “onu temizleyen” deki nasb olan zamir nefse aittir. Fail ise Allah'tır. Mana ise; Allah'ın temizlediği nefis kurtuluşa ermiştir, olur. ¹⁹⁷

2.3.1.2.1.18. Birleştirme imkânı olmasıyla birlikte tefsiri çoğaltmak

Herhangi bir anlama kapalılığı olmayan genel bir manayı çoğaltmaktır. İki kere indirildiği gibi herhangi bir düşünce olmadan.

ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ / Sonra ant olsun, o gün (kıyamette) nimetin şüküründen muhakkak sorulacaksınız.”¹⁹⁸ “naim” bir hadiste emniyet ve sıhhattir. Bir diğer hadiste ise ekmek yemek, gölgede uyumak, soğuk Fırat nehrinin suyundan içmektir. Peygamber ﷺ ve yanındaki arkadaşları Ebu Eyyub (r.a)'un evine gidip yemek yiyorlar ve Peygamber ﷺ diyor ki “ekmek, et, kuru ve yaş hurma” sonra gözleri yaşardı ve “Nefsim elinde bulunana yemin ederim, bunlar sizin sorulacak olduğunuz nimetlerdir.”¹⁹⁹ dedi. Burada haberin maksadının nimetleri sadece zikredilenlere hasretmek olmadığı bilakis içinde bulunulan duruma göre hasrettiğini bununda temsil olarak o mananın bir, iki veya daha çok efradını zikrederek anlatıldığı söylenmiştir.²⁰⁰

2.3.1.2.1.19. Birleştirme imkânı olmadan tefsirin çoğaltılması

İki tefsiri toplayacak genel bir mananın olmamasıdır. Bu sebepten dolayı iki kere indirilmiş olması ihtimali düşünülür.

وَإِذْ أَنْزَلْنَا إِلَيْنَا الْكُرْآنَ وَالْحَكْمَ وَالْحِكْمَ وَالْحَكْمَ وَالْحِكْمَ وَالْحَكْمَ وَالْحِكْمَ / Hacc-ı ekber (en büyük hac) gününde Allah ve Resulünden insanlara bir bildiridir: Allah ve Resulü müşriklerden uzaktır.”²⁰¹ Tirmizî'nin naklettiği haberde “haccu-l ekber günü” Peygamber

¹⁹³ En'am, 153.

¹⁹⁴ el-Alûsî, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî*, c. 8, s. 57.

¹⁹⁵ Şems, 9.

¹⁹⁶ Müslim, 2722.

¹⁹⁷ el-Alûsî, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî*, c. 30, s. 144.

¹⁹⁸ Tekasür, 8.

¹⁹⁹ İbni Hibbân, 5216. Sahih hadistir.

²⁰⁰ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fî Sevbihî-l Cedid*, s. 435.

²⁰¹ Tevbe, 3.

ﷺ'e sorulduğunda "Kurban Bayramı günü" dür demiştir. Başka bir hadiste de Arafat günü haccu-l ekber günüdür demiştir.²⁰²

2.3.1.2.1.20. Konulu Tefsir

Konu: ateş ehlinin azabında "su" dur.

“مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ” / *Ardından da Cehennem vardır, orada kendisine irinli su içirilecektir.*²⁰³

“وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ” / *Bunların durumu, ateşte ebedî olarak kalacak olan ve bağırsaklarını parçalayacak kaynar su içirilen kimsenin durumu gibi olur mu?*²⁰⁴

“وَأَنْ يَسْتَنْغِيثُوا يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ” / *Su için feryat edecek olsalar, feryatlarına, erimiş maden gibi, yüzleri kavuran bir suyla cevap verilir. Ne kötü bir içecektir o!*²⁰⁵

Bu su ile ilgi Kur'an'da başka ayet yoktur. Ve hepsi toplu bir halde bir hadiste tefsir edilmiştir: Peygamber ﷺ "Ardından da Cehennem vardır, orada kendisine irinli su içirilecektir."²⁰⁶ ayetiyle ilgili olarak, ona yaklaştırılır ve bundan iğrenir yaklaştırıldığı zaman yüzü kızarır, başının derisi pişer, içtiği zaman da kendisinden çıkana kadar mide ve bağırsakları parçalanır.²⁰⁷ Allah şöyle dedi: "bağırsaklarını parçalayacak kaynar su içirilen kimsenin durumu" ve "Su için feryat edecek olsalar, feryatlarına, erimiş maden gibi, yüzleri kavuran bir suyla cevap verilir. Ne kötü bir içecektir o!" Peygamber ﷺ bir ayeti tefsir etmeye başlamış ve daha sonra onunla ilgili ayetleri de bir araya getirmiştir.²⁰⁸

2.3.1.3. Sahabe kavli

Allah Peygamber ﷺ'inin arkadaşı için, dinin zaferi için onları(r.a) seçmiş, onlar da Peygamber ﷺ'den öğrenmiş, dinde derin anlayış sahibi olmuş, Kur'an'ı gerektiği gibi düşünmüş ve bu konuda kudret sahibi olmuşlar, birçok şehirlere gidip amir, kadı, müftü olmuş insanların sorularını Allah'ın kitabından ve Peygamber ﷺ'inin sünnetinden bildikleri kadarıyla cevaplamışlar ya da naziri var ise iyi niyet, kalp ihlası, verâ ve ilâhi mevhibe ile kıyasa başvurmuşlardır.²⁰⁹ Eğer bir ayetin tefsiri ne Kur'an'da ne de sünnette bulanmaz ise onlardan sonra tefsirin aranması gereken yer sahabe kavlidir, yani tefsir için ana başvuru kaynaklarının üçüncüsüdür.²¹⁰ Bu konuda tafsilat ise şu şekilde irdelenmiştir²¹¹:

Akla mecal olmayan nüzul sebebi gibi rivayetlerde sahabe kavlinin hükmü merfudur ve onu reddetmek ittifak ile caiz değildir, başka tefsirler ile eşit sayılmaz. Diğer alanlardaki

²⁰² Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, c. 2, s. 251.

²⁰³ İbrahim, 16.

²⁰⁴ Muhammed, 15.

²⁰⁵ Kehf, 29.

²⁰⁶ İbrahim, 16.

²⁰⁷ Et-Tirmizî, 2583; en-Nesâî, 11263; Ahmed, 22285. el-Hâkim sahihtir demiştir.

²⁰⁸ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, c. 2, s. 252.

²⁰⁹ Cafer, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbih-i Cedid*, s. 447.

²¹⁰ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, s. 963.

²¹¹ Halife, *Dirasatu fi Menahici-l Müfessirin*, s. 288.

tefsirleri ise mevkuftur. Bu tefsir hakkında alimlerin iki görüşü vardır. Birincisi sahabenin kendi içtihadı ile yaptığı tefsirin diğer müçtehitlerin tefsiri gibi olduğu görüşüdür.²¹²

İkinci görüş ise hükmü mevkuf olan sahabe sözlerinin üzerinde icmâ' edilen bir konu ise, icmâ'nın varlığından dolayı alınmasının gerekli olduğunu, icmâ'nın söz konusu olmadığı yerlerde ise sahabe kavlinin öne geçtikleri özelliklerinden dolayı diğerlerinin tefsirinden öncelikli olması ve hükmün onlara bırakılması şeklindedir. Çünkü vahyin inişine şahit olan indiği zamanki şartları en iyi bilen, anlayamadıkları meseleleri Peygamber ﷺ'e soran kişilerdir. Çoğunluğu saf Arap olduğundan Arapça inen bu Kur'an'ı lügat açısından en iyi anlayacak olan kendileridir. Tam bir anlayış ve sahih ilim kendilerine verilmiştir.²¹³

Bununla birlikte selef-i sâlihînin tefsirdeki ihtilaflarının mahiyeti ve sebepleri incelenmiştir. Ahkâmındaki ihtilaflarına oranla tefsirdeki ihtilaflarının daha az olduğu ve bir zıtlık, çelişki ihtilafından çok çeşitlilik ihtilafı olduğuna²¹⁴ vurgu yapılmıştır. Bu ihtilaf iki sınıfta incelenmiştir²¹⁵: birincisi aynı müsemmayı içindeki farklı anlamlara delalet edecek şekilde farklı ibarelerle anlatmaktan kaynaklanan ihtilaftır. "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" "dosdoğru yol" kelimesini bazıları Kur'an ve ona tabi olmak, bazıları İslam ve ona tabi olmak demişlerdir. Bu kelimelerin anlamları ittifak eder. Yine bazıları sünnet ve cemaat, bazıları kulluk yolu, bazıları Allah'a ve Resulü ﷺ'nün emirlerine uymak şeklinde açıklamışlardır. İkinci ihtilaf yönü ise, bir kelimeyi örneklendirme, içindekileri çeşitlendirme maksadıyla anlatıp, tarif etme maksadıyla açıklanmış olmamasıdır. "ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ" /Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır; işte büyük fazilet budur"²¹⁶ ayette zalimin vacip olanları yerine getirmediği, yasaklanan şeyleri yaptığı, orta durumda olanların vacipleri yapıp haramları terk ettiği, hayırda yarışanların da vacipleri yapmakta öne geçtiği, salih amellerde yarıştığı açıktır. Daha sonra hepsi bu durumlara örnekler vermişlerdir. Biri, önde gidenlerin namazı ilk vaktinde kılanlar, orta durumdakilerin vakti içinde kılanlar, nefesine karşı zalim olanların da son vakitlerinde namaz kılanlardır şeklinde örnek verirken bir başkası zekatla ilgili benzer bir örnek vermiştir. Tefsir çeşitliliği olarak zikredilen bu iki sınıf ihtilaf zannedilse de aslında isim ve sıfatların çeşitliliği ve müsemmanın çeşitlerini zikretmektir ve selef-i sâlihînin tefsirinde çokça mevcuttur.²¹⁷

Selef-i sâlihînden gelen bir başka ihtilaf çeşidi de müşterek yani iki manaya da gelen lafızlardan kaynaklanmaktadır. "فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ"²¹⁸ "kasvera" kelimesi hem atıcı (avcı) hem de aslan manasına gelir. "عسعس" kelimesi hem gecenin gelmekte olduğunu hem de gitmekte olduğunu ifade eder.²¹⁹ Son olarak, ayetleri yakın anlamlı kelimelerle tefsir

²¹² Mardinî, Fatime, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Suriye: Beytu'l-Hikme, 2009/1430, s. 59.

²¹³ Halife, *Dirasatu fi Menahici-l Müfessirin*, s. 288

²¹⁴ İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed, *Tefsir Usûlü*, (Çev. Cemal Güzel), İstanbul: Takva Yay., 2011, s. 63; Mardinî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, s. 44.

²¹⁵ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, s. 965-966.

²¹⁶ Fاطر, 32.

²¹⁷ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, s. 966.

²¹⁸ Müddessir, 51.

²¹⁹ İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlü*, s. 63.

edilmesinden doğan ihtilaflar olabilir. Müteradif (eş anlamlı) lafızlar değil mutekarib (yakın) lafızlar kullanılmıştır. “تبسل” kelimesi bazıları hapsedmek bazıları rehin almak şeklinde açıklamıştır.²²⁰

Aynı ayetin kıraat farklılıklarından doğan anlam farklılıkları da ihtilaf olarak algılanabilmektedir. Fakat bunlar kıraat ile tefsirdir ve seleften varit oluşturmaktadır.²²¹

Bununla beraber onların, tefsirde de az da olsa gerçekten birtakım ihtilafları mevcuttur. Delilin gizliliği nedeniyle gözden kaçması, işitmemiş olmaları, nassı anlamada yanlışlık yapmaları ve daha kuvvetli muhalif bir delilin varlığı kanaatine sahip olmaları gibi sebeplerle ihtilaf etmişlerdir.²²²

Sahabeden bir grup tefsir konusunda hepsinden öncü sayılmıştır. Bunlardan en meşhur olanları şunlardır; dört halife, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el-Eş'arî, Abdullah b. ez-Zübeyr, Enes b. Malik, Ebu Hureyre, Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ibnu'l-As, Aişe es-Sıddıka (Radiyallahu anha ve anhum ecmain).²²³

2.3.1.4. Tâbiîn kavli

Rivayet tefsiri kitaplarında tâbiîn kavli de bulunmaktadır. Sahabe ile görüşmüş ve İslam üzere vefat etmiş, ilimlerini sahabeden almış olan bu neslin faziletine Resulullah ﷺ'in “İnsanların en hayırlıları benimle aynı dönemdekilerdir. Sonra onları takip edenler, sonra da onların ardından gelenlerdir.”²²⁴ hadisi işaret etmektedir. Asırdan kasıt yüz yıl değil, birbirine yakın aynı zamanı ve aynı olayları yaşayan insanlardır²²⁵ denilmiştir. “وَالسَّابِقُونَ وَالْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ / Muhâcirlerin ve ensar'ın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur.”²²⁶ tâbiînden ashabı ihsan ile takip edenleri bu ayetin müjdelerine mazhar olmuşlardır. Tefsir alanında tâbiîn âlimlerinden en meşhurları, Mücaahid b. Cebr, Ata b. Ebi Rebah, Katade, Hasan Basri, İbni Abbas'ın azadlısı İkrime, Tavus, Said b. Cübeyr, Ebu-ş Şa'sa, Mesruk, Said b. Müseyyeb, Rabi b. Enes, Dahhak b. Mezahim'dir.²²⁷

Tâbiînin en önemli tefsir kaynakları Kur'an, sünnet, sahabe kavli, dil ve içtihadıdır. Eğer tâbiîn kavli nüzul sebebi, yaratılışın başlangıcı gibi geçmiş zamanın haberleri, peygamberlerin halleri, gelecekteki haberler, kıyamet günü halleri gibi akla mecal olmayan konularda ise hükmen Peygamber ﷺ'e isnat edilir. Tâbiîn ile arasında başka bir kişi zikredilmemiş ise mürsel hadistir. Tâbiîn âlimlerin imamlarından ve sahabeden aldığı bilinen bir kişi ise ve tâbiîne isnadı sahih ise makbuldür.²²⁸ Tâbiîn kavli akla mecal olan

²²⁰ Suyuti, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, s. 967.

²²¹ Halife, *Dirasatu fi Menahici-l Müfessirin*, s. 288.

²²² İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlü*, s. 80.

²²³ Mardinî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, 53.

²²⁴ Buhari, *Şehadet*, 9.

²²⁵ el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî fi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, c. 14, s. 138.

²²⁶ *Tevbe*, 100.

²²⁷ İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlü*, s. 86.

²²⁸ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbih-i Cedid*, s. 471.

alanlarda ya da dilde meşhur olan ise, ilmi bir asilla çarpışmıyor ve İsrailiyattan değilse cumhurun görüşü kabul etmek ve başkalarının görüşlerinden üstün tutmak yönündedir²²⁹ çünkü tâbiîn dil ehline, saf olan asra ve sahabelden nakletmeye daha yakındırlar.

Tâbiîn döneminde ders aldıkları sahabeler önderliğinde Mekke, Medine ve Irak medreseleri doğmuştur.

Mekke medresesi, Abdullah b. Abbas'ın önderliğinde tâbiîn den Tavus b. Kisânî el-Yemânî, İkrime Mevla İbn. Abbas, Mücâhid b. Cebr, Said b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh'tan oluşmaktadır.

Medine medresesi ise, Ubey b. Ka'b önderliğinde tâbiînden Ebû'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b el-Karzî, Zeyd b. Eslem; Irak medresesi Abdullah b. Mes'ud önderliğinde tâbiîn den Alkame b. Kays, Mesrûk, Murra el-Hemezânî, Âmir eş-Şa'bî, el-Hasenu'l-Basrî ve Katâde'den oluşmaktadır.²³⁰

2.3.2. Dirayet Tefsiri

Rey tefsiri, Ku'an'ın akıl, şariat ve dil usullerine dayanılarak içtihat ile tefsir edilmesidir.²³¹

Kur'an'ın rey ile tefsiri konusunda eski zamanlardan beri alimler ihtilaf etmişlerdir. Bir grup şiddetli davranarak, merfu veya mevkuf bir eser (rivayet) bulunmadığı sürece hiçbir şekilde mübah görmemiştir. Bir grup da içtihat ile tefsirde bir sorun görmemiştir. Yasaklayanlar, dirayet tefsirinin ilim olmadan Allah hakkında söz söylemek olduğunu söyleyerek “*وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ* / *Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemeniz*”²³² ayetini delil göstermiş ve aynı zamanda zanna dayalı sözün de yine Allah hakkında ilimsiz konuşmak olduğunu söylemişlerdir. Dirayet tefsirini caiz görenler ise zannı ilim çeşitlerinden biri olarak gördüklerinden bu delili yerinde bulmamışlardır çünkü zan kesin bir nas veya kesin ve yakini ilme ulaştırıran akli bir delilin bulunduğu yerde nehyedilmiştir ama bunun mümkün olmadığı yerde tercih edilen tarafı idrak etmek anlamına gelebilir. İkinci olarak, “*وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ*” / *İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamaları için sana zikri indirdik.*”²³³ ayetinde beyanı Peygamber ﷺ'e izafe etmişler ve onun dışındakiler için Kur'an'ın beyanı söz konusu olmamıştır. Bu düşüncelerine Peygamber ﷺ'in Kur'an'daki her şeyi beyan etmemiş olması cevap olarak verilmiştir. Onun ﷺ beyanı var ise bu kafidir, ancak açıklamadığı yerlerde “*وَلَعَلَّهُمْ يَنْفَكُرُونَ*” / *umulur ki düşünürler*”²³⁴ ayetinde olduğu gibi ilim ehlinin içtihadı vardır. Aynı zamanda “*عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: اتَّقُوا الْحَدِيثَ عَنِّي، إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ، قَالَ: وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَدِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ، وَمَنْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: اتَّقُوا الْحَدِيثَ عَنِّي، إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ، قَالَ: وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَدِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ*” “*Bildikleriniz hariç benden hadis rivayet etmekten sakının, kim bilerek bana yalan isnat ederse cehennemdeki yerini hazırlasın ve kim Kur'an'ın tefsirini ilmi olmadan yaparsa ateşte yerini hazırlasın.*”²³⁵ hadisine benzer

²²⁹ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbihi-l Cedit*, s. 471.

²³⁰ Mardinî, Fatime, *et-Tefsir ve'l-Mufessirîn*, 61.

²³¹ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbihi-l Cedit*, s. 515.

²³² Bakara, 169.

²³³ Nahl, 44.

²³⁴ Nahl, 44.

²³⁵ Tirmizi, Cilt 5, s. 199, Hasen hadistir demiştir.

hadisleri de delil getirmişlerdir. Buradaki yasak ile ilgili olarak, nakil haricinde bilinmesi mümkün olmayan konular hakkında kendi görüşünü ileri sürmek kastedilmiştir ve kendi görüşü herhangi bir delili olmadan sahibine galip gelen görüştür ki hakkı bilen kendi hevasına uyan bir görüşe meyleder ve sonunda Kur'an'ı hevasına göre tevil eder, cahil kişi ayetleri meyil ve hevasına göre yorumlar, başka bir kişi sahih bir niyetle de olsa ayeti kastedilmemiş olan başka bir şeye delil olarak kullanabilir. “إِذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى” / *Firavuna git, çünkü o çok azdı.*²³⁶ ayetini, Firavunu nefse hamledip, nefisle mücadeleye delil göstermek bu konuya bir örnek olarak verilebilir. Tefsirde kimin hakkında konuşulduğunu bilmeden, Arapçanın zahirine göre Kur'an hakkında konuşan kişi için yasak söz konusu olabilir şeklinde bu görüşlerine cevap verilmiştir.

Rey tefsirinin mübah olduğunu düşünen cumhur ise “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا” / *Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?*²³⁷ “كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ” / *Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.*²³⁸ ayetlerini ve bunların benzerlerini delil olarak zikretmişlerdir. Allah Kur'an'ı düşünmeye teşvik etmiş hatta bunu yapmayanları azarlamıştır. Ek olarak, demişlerdir ki eğer dirayet tefsiri caiz olmasaydı içtihatta caiz olmazdı ve bunun geçersizliği çok açık bir geçersizliktir. Ayrıca, sahabenin (r.a) Kur'an'ın tefsiri konusundaki ihtilafları sabittir ki, tefsir sadedinde söyledikleri her sözü Peygamber ﷺ'den duymuş degillerdir bilakis akıllarına başvurmuşlardır. Eğer dirayet tefsiri mahzurlu olsaydı bunu ilk olarak sahabe yapmazdı. Son olarak zikrettikleri delil ise Peygamber ﷺ'in İbni Abbas'a etmiş olduğu duasıdır: “Rabbim onu dinde derin anlayış sahibi yap ve Kur'an'ın tevilini öğret.” Tefsir nakil ve işitmeyle kısıtlanmış olsaydı, bu dua yerinde olmazdı²³⁹ demişlerdir.

Bu konudaki tahkik²⁴⁰ ise şöyledir: Şiddetli davrananların sırrını anladığımızda ve caiz görenlerin rey ile tefsir yapılabilmesi için koydukları şartlara baktığımızda bu ihtilafın hakiki bir ihtilaf olmadığı lafzi olduğu anlaşılacaktır. Arap kelamı üzerinde cari olan ve diğer tefsir şartlarını da gözetken kısım caizdir. Bunda şüphe yoktur. Arapça kuralları üzerinden cari olmayan veya şeri' delillerle muvafık olmayan ya da tefsir şartlarını taşımayan tefsir ise kabul edilmez. İbni Mes'ud'un (r.a) “Allah'ın kitabına çağırın ancak onu arkasına atmış kavimler ile karşılaşacaksınız. Size gerekli olan ilimdir. Bidattan ve inattan sakının.” sözündeki kastedilen bu tefsirdir. Selef-i sâlihînden yapılan rivayet sahihtir ve tefsir konusunda ilim sahibi olmadıkları hususlarda konuşmalarına hamledilmiştir. Ancak ilim ile dil ve şeriat kuralları çerçevesinde konuşan için bir mahzur yoktur. Bu nedenle sahabeden tefsirle ilgili rivayetler bize ulaşmıştır. Bunda bir çelişki yoktur. Bildikleri hususlarda konuşmuş, bilmediklerinde susmuşlardır ve herkesin yapması gereken de budur.²⁴¹

²³⁶ Naziat, 17.

²³⁷ Muhammed, 24.

²³⁸ Sad, 29.

²³⁹ İbn Teymiyye, *Tefsir Usulü*, s. 29-31.

²⁴⁰ İtr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 85.

²⁴¹ İbn Teymiyye, *Tefsir Usulü*, s. 29-31.

Bir müfessir için, dil bilgisi, nahiv, sarf ve iştikak ilmi, belagat ilimleri, kıraat ilimleri, din usulü (yani akâid ilmi), fıkıh usulü, tefsirin üzerine bina edildiği hadisler, ayetlerin iniş sebepleri, nasih ve mensuh, Kur'an'ın mücmel ve mübhemini açıklayan hadisler gibi, kıssalar ilmi, Allah tarafından bildiklerini uygulayanlara verilen ilim, çağdaş ilimler de müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerden ve bu alanlarda temekkün sahibi olmak esastır.²⁴²

2.3.3. İşâri Tefsir

İşâri tefsir, sülûk erbabına görünen saklı işaretler gereğince ayeti zahirinden farklı tevil etmektir.²⁴³, zahirinde istenilen mana ile uyumlu bir tevidir.²⁴⁴ İşâri mana ile ayetin zahiri arasındaki tatbik şartı oldukça önemlidir, çünkü bu sayede Kuran'ın indiği dil olan Arapçanın ihtimalinde olan manalar arasında bir kontrol sağlanmış olur. Arapçaya muvafık şekilde kelamın anlaşılması, Allah'ın asıl muradı olan zahiri manasına iltizam gösterilmesi gerekir. Bu esas üzere düşündüğümüzde işâri tefsir yeni değildir, sahabe (r.a)'nin inkâr edilemez derecede yaptığı bilindik bir tefsir şeklidir.

“İbni Abbâs (r.a)'tan şöyle nakledilmiştir: “Ömer (r.a) beni büyükler ile aynı toplantılara alıyordu. Bu durum, bazıları tarafından garip karşılanmıştı: “Bu çocuğu neden toplantılara katıyorsun, bizim onunla yaşıt çocuklarımız var?” dediler. Ömer cemaati: “Onun kimlerden olduğunu biliyorsunuz” şeklinde yanıtladı. Bir defasında beni onların meclisine yine çağırırdı. Bu defa, beni çağırma nedeninin benim liyakatimi ispatlamak olduğunu anlamıştım. Ömer (r.a): “إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ / Allah'ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde”²⁴⁵ ayetiyle ilgili düşünceniz nedir?” dedi. Topluluktan birkaçı: “Allah'tan fetih ve yardım geldiğinde Kendisine hamd ve istiğfar etmek emredilmiştir” dediler. Bazı kimseler ise sadece sustular. Ömer (r.a) bana dönerek: “Ey İbnu Abbâs, aynı şeyleri mi söylüyorsun?” diye sordu. Ben: “Hayır” dedim ve sükût ettim. Ömer: “O halde sen ne düşünüyorsun?” şeklinde sordu. Ben: “Bu sûre ile Resulullah ﷺ'a vefatı haber verilmiştir. Allah'ın yardımı ve fethinin ulaşması vefatının yaklaşmasına işarettir.” diyerek açıkladım. Bu açıklamamla Ömer (r.a): “Bu ayetlerden ben de senin söylediğinden başkasını anlamıyorum.” dedi.”²⁴⁶

İşâri tefsir Allah'ın kitabındaki manaları ortaya çıkardığı için, onu, Kur'an'ın batını ismi örtüsü altında Kur'an ile oyun oynayanlardan, şeriat adı altında şeriatı yok etmek isteyenlerden ayırt etmek için zapt altına alıcı bazı şartların olması gerekir.²⁴⁷ İşâri tefsirin makbul olması için Kur'an, sünnet, icmâ, akıl ve vakıya muhalif olamaması, bilakis bu kaynaklardan kendisini destekleyen şahitleri olması gerekir. Şer'i bir şahidi olmazsa ya da kendisiyle çelişen bir delil bulunursa Kur'an'a karşı delilsiz bir iddia olur. Delilsiz iddia da alimlerin ittifakı ile reddedilir. Arap dilinin zahirinde anlaşılan mana açısından

²⁴² Itr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 87.

²⁴³ Zehebî, *et-Tefsir ve-l Müfessirin*, c. 3, s. 18.

²⁴⁴ Itr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 97. *et-Tefsir ve-l Müfessirin*'daki tanımında yer alan “zahirin hilafına” tabiri “zahir ile tatbiki mümkündür, uyumludur” şeklinde çelişki anlamını uzaklaştırdığı için daha evla görülerek değiştirilmiştir.

²⁴⁵ Nasr, 1.

²⁴⁶ Buhari, *Tefsir*, cilt 2, s. 179.

²⁴⁷ Itr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 98.

doğru olması gereklidir buna aykırı ya da uzak bir tevil olamaz, çünkü Kur'an Arapça inmiştir. *إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا* /Biz onu Arapça Kur'an yaptık²⁴⁸ Arapçanın gerektirmediği anlamlar Kur'an'dan anlaşılacak olsaydı, bu şekilde vasıflandırılmazdı. Bilakis bu tip tefsirler yapanlar, ilmi olmadan Allah'ın kitabı hakkında konuşanlardır. Kur'an nazımının zahirine aykırı olmamalı, zahiri tefsiri değil de işâri tefsirin tek başına istenilen anlamdır gibi bir iddiada bulunulmamalı ya mananın kendisi sahih olmalı ya da ayetin manası ile aralarında irtibat ve telazüm olmalıdır. Ayetin zahiri manasını bilmeden işâri anlamlarına ulaştığını iddia etmek, bir evin henüz kapısından girmeden evin en içine girdim demek gibidir.²⁴⁹ Tahrife ve insanların aklını karıştırmaya sebep olmamalı bilakis akli ve ruhi serveti arttırıcı etkisi olmalıdır. Tefsir sahibinin Müslümana yakışmayan siyasi, içtimai veya iktisadi amaçlarının olmaması gereklidir.

Yukarıda yaptığımız tanıma tam olarak uyan işâri tefsirden farklı olarak bir de tanımdaki "sülûk erbabına görünen gizli işaretler" tabiriyle ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da nazari işâri tefsir diye adlandırılan tefsir türüdür. Bu bağlamda işâri tefsir tasavvuf gibi nazari ve ameli şeklinde ikiye ayrılır. Nazari tasavvuf araştırma ve derse dayalı²⁵⁰ iken ameli tasavvuf zühd ve Allah'a ibadette, Allah ve Peygamberﷺ sevgisinde fena bulmaya dayanır. Bu ayrıma paralel olarak sûfî tefsir de amel olmadan felsefi görüşler, vehme dayalı nazariyeler ve reddedilmiş öğretiler doğrultusunda yapılıyorsa caiz görülmemiştir²⁵¹, bununla birlikte tarif edildiği gibi tefsir ameli tasavvuf etkisi altında yapıldıysa caizliği konusunda ihtilaf bulunmakla beraber, bu konuda orta yol tutan alimler gerekli şartları taşıması halinde caiz görmüşlerdir.

Aralarındaki fark ise Kur'an'a olan etkileridir. Nazari sûfî zihninde ilmi bir mukaddime bina eder, Kur'an'ı kendi görüşüne uyacak şekilde te'vil eder. Ameli ve feyze dayalı olarak tefsir yapan ise ilmi mukaddimelere odaklanmaz, bilakis mücahede ve riyazete odaklanır.²⁵² Onda nefsinin kaybeder hatta öyle bir iman derecesine ulaşır ki ibarelerin arasından ona bu işaretler açılır. Rabbanî manaların tahlili kalbine gelir. Nazaride ayetin ihtimali olan manalar vardır, arkasında başka bir ihtimal yoktur. Amelide ayetin zahiri manası her şeyden önce murat edilendir. Zihin her şeyden önce ona gider.

Eğer bu şartları taşırırsa ve şer'i delillerde kendisine karşı olan bir şey yoksa bu tefsiri almak da terk etmek de caizdir. Çünkü bu tefsir vicdaniyat kabilindedir. Vicdaniyat da nazari delile dayanmaz, onlar güzel ahlakın tahsili ve şuurları geliştirmek için gönderilir. Sûfî onu kendi nefsinde bulur ve Rabbi ile arasındaki bir sırdır. Başkalarını mecbur etmeden kendisi onu alıp gerekliliklerini yapar.

²⁴⁸ Zuhuf, 3.

²⁴⁹ Suyutî, *İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, c. 2, s. 180.

²⁵⁰ Zehebî, *et-Tefsir ve-l Müfessirun*, c. 2, s. 260.

²⁵¹ Zehebî, *et-Tefsir ve-l Müfessirun*, c. 2, s. 260.

²⁵² Zehebî, *et-Tefsir ve-l Müfessirun*, c. 2, s. 261.

2.3.4. Tefsir Çeşitleri/Belirli Bir Alana Has Tefsirler²⁵³

2.3.4.1. Fıkhî tefsir

Fıkhî tefsir, dini ameli ahkam ayetlerinin açıklandığı ve ayetteki hükümlerin nasıl istinbat edildiğinin beyan edildiği tefsir türüdür.²⁵⁴ Bu tefsir türünün başlangıcı Peygamberﷺ'in dönemine kadar uzanır. Peygamberﷺ ashabı için birçok ayette hüküm ve hüküm vermede kullanılan şekil açısından açıklamalar yapmıştır.

Sahabe de Kur'an'da ve sünnette bulamadığı hükümlerle ilgili içtihat etmiştir. Bazı durumlarda birbirlerine ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf örneklerinden biri boşanan kadının iddeti konusunda yaşanmıştır. İddet vakti hayız ile mi yoksa taharet ile mi hesaplanacaktır. Ömer b. Hattab, Ali ve İbni Mes'ûd hayız ile sayılacağını, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit ve Aişe annemiz taharet ile sayılacağını düşünmüşlerdir. Bu ihtilaflarının sebebi ise “وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ” /Boşanan kadınların kendileri üç âdet görünceye kadar beklerler.”²⁵⁵ ayetindeki “القروء” kelimesinin her iki anlama da geliyor olmasıdır.²⁵⁶

İslamiyet'in genişlemesi ve Arapça bilen ve bilmeyen, çoğunluğu kendilerine lazım olan dini ve lugavî bilgileri olmayan Müslümanların sayısının artması ile kendilerine bu hükümleri açıklayacak alimlere ihtiyaç duyuyorlardı. Allah onlara tâbiînin Medine-i Münevver'den yedi meşhur fukahası Said b. Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed, Urve b. Zübeyr, Harice b. Zeyd, Ebu Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe. b. Mes'ûd, Süleyman b. Yesar gibi hükümlerini açıklayacak, dinde derin anlayış sahibi ve fetva verecek kişileri nasip etti. Kur'an'ın hükümleri hakkında ilk olarak İmam Şâfiî (r.a.)' kitap yazmış fakat bu kitap kaybolmuştur. Beyhakî, Ahkâmü'l-Kur'ân isimli kitabı Şâfiî'nin kitaplarından derlemiştir.²⁵⁷

2.3.4.2. Lugavî tefsir

Kur'an'ın dili, üslûbu, tabirleri hakkında Arap dili ve edebi sanatlarına başvurarak tefsir edilmesidir.²⁵⁸ Müfessirler bu alanda yazdıkları kitaplarına genelde “Meanî'l-Kur'an” ismini vermişlerdir. Müfessirler delillerini Arapça selikalarından almaktadırlar. Tefsirleri Arapçada bilinen ile uyumlu ve dilin hitap üslûplarına muhalif olmadığı sürece, rivayetleri dikkate alma ve selef-i sâlihînin tevildeki mezhebini takip etme şartıyla makbuldür. Bu alanda Kisai, Ferrâ, Ebu Ubeyde, Ahfeş, Sa'leb, Zeccac, İbni Keysan ve Nahhas meşhur müfessirlerdendir. Taberi, Vahîdî, Begavî, ve Kurtubî gibi tefsir imamları bu müfessirlerin kitaplarından alıntılar yapmışlardır.²⁵⁹

²⁵³ Tefsir renkleri, esalibu-t tefsir (tefsir usulleri), ittichatu-t tefsir (tefsir yönelişleri) isimlendirmeleri ile de kaynaklarda karşımıza çıkabilmektedir.

²⁵⁴ İtr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 103.

²⁵⁵ Bakara, 228.

²⁵⁶ İtr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 103.

²⁵⁷ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbihi-l Cedit*, s. 525.

²⁵⁸ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbihi-l Cedit*, s. 515.

²⁵⁹ Cafer, *et-Tefsir ve-l Mufessirun fi Sevbihi-l Cedit*, s. 517.

2.3.4.4. İlmi tefsir

İlmi tefsirden, Kur'an ibarelerinde ilmi terimleri hâkim kılmayı, muhtelif ilimlerin ve felsefi görüşlerin çıkarılmasında Kur'an ibarelerinden yardım almayı kastediyoruz.²⁶⁰ İlmi tefsir ehline göre Kur'an dini, ameli, itikâdî ilimleri içerdiği gibi aynı şekilde farklı, çeşitli dünyevî bilimleri de içermektedir. Bu tefsir ekolüne kaynak olarak, Kur'an'ın kâinatla ilgili ayetleri, insanı kâinat hakkında düşünmeye teşvik eden üslûbunun yanı sıra Abbasiler döneminde Yunancadan Arapçaya felsefe, astronomi, tıp gibi ilimlerde yapılan tercümelerin etkisiyle yaşanan ilmi ilerlemeleri²⁶¹ ve Gazzâlî²⁶², Mursî²⁶³, Suyutî²⁶⁴ gibi âlimlerin Kur'an'da tüm ilimlerin bulunduğu dair görüşlerini gösterebiliriz. Bilimsel tefsir ekolünü kabul etmeyenler ise Kur'an'ın söz konusu edilen ayetlerindeki esas kastının bilimsel bir bilgi verme olmadığını, insanı düşünmeye, evrendeki olgulardan sonuç çıkarmaya ve bunların vesilesi ile Allah'ın kudret ve ilmîni kavrayıp yaşamına yön vermesi²⁶⁵ yani maksadının hidayet olduğunu söylemişlerdir.

İlmi tefsirin makbul görülebilesi için Kur'an bütünlüğü, Arap dili üslûp ve delaleti, dinin temel esaslarına aykırı olmaması şartlarına ek olarak şu hususlara dikkat edilmelidir. Kur'an lafızlarını değişme veya tamamen yanlış olduğu ispatlanabilme ihtimali taşıyan bilimsel teorilere hamletmeye çalışmamaları, lafızların beyanlarını ve ima edilen işaretleri iyi anlamaları ve ihtimal dâhilinde olmayan yönlere taşımamaları gereklidir.²⁶⁶ İçinde şüphe ve tereddüt olan bilimsel teorileri Kur'an ile ilişkilendirmek bu şüphe ve tereddütlerin Kur'an'a yönlendirilmesine, bir gün teorilerin yanlış olduğu anlaşıldığında Kur'an gerçeklerinin de inkârına sebep olmasından korkulur. Kur'an'da kâinat ile ilgili konular sabit hakikatlerdir ve Müslümanın bu hakikatlere teslim olması gerekir. Bu bağlamda Kur'an bir eleştirel, bilimsel araştırma nesnesi yapılamaz. Bilakis Kur'an'a iman içinde getirdiği her şeye iman etmeyi de kapsar. Kur'an lafızları te'vile açık olmadığı sürece tevile yönlendirilemez.

Ayrıca bu tekellüf onun insanın bireysel ve toplumsal hayatını düzenleme, nefsini temizleme ve Allah'a yönelme gibi hedeflerinden çıkmasına sebep olur. Kur'an Allah'ın kudret ve tekliğini göstermek için kâinat kitabına bakmaya davet eder. Kâinatta şahit olunanların kalpte bir hayranlık ve heybet uyandırması içindir, teori ve kuralların inceliklerini tespit için değildir. Hâsılı Kur'an bir tıp veya mühendislik kitabı değildir.²⁶⁷

Gazzâlî, Allah Teâla'nın *وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِي*, /Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur.²⁶⁸ ayetinin açıklamasında "Tıbbî tam manasıyla bilmeyen kişi Allah Teala'nın

²⁶⁰ Zehebî, *et-Tefsir ve'l Mufessirun*, c 2, s. 349.

²⁶¹ Demir, Şehmus, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar Dergisi*, İstanbul: 2010, Haziran, s.402

²⁶² Yavuz, Ömer Faruk, "Gazali ve İlmi Tefsir", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:31, s.39-59

²⁶³ Zehebî, *el-Tefsir ve'l Mufessirun*, c.2, s. 352.

²⁶⁴ Suyutî, *el-İtkan fi Ulumi-l Kur'an*, c.2 s. 823.

²⁶⁵ Kaya, Mehmet, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, c.3, sayı 5, s 195-223, Haziran 2016.

²⁶⁶ İtr, *Ulum-ul Kur'an-il Kerim*, s. 239.

²⁶⁷ Zehebî, *el-Tefsir ve'l Mufessirun*, c.2, s. 360.

²⁶⁸ Şuarâ, 80.

yaptığı bu işi anlayamaz.”²⁶⁹ şeklindeki ifadelerinden insanların bu ayetleri temel alarak ilimleri meydana getirmesi yerine, Kur’an ayetlerini ilimlerin gelişmesiyle daha iyi anlayabilmelerini kastedtiğini²⁷⁰ düşünebiliriz. Geçmiş zamanlarda yazılmış tefsirlere ve kitaplara bakıldığında ayetleri tefsir ederken deneysel ilimlerden yararlanma işinin bu çağa özgü olmadığı ve geçmiş asırlarda da mevcut bulunduğu tespitiyle birlikte düşündüğümüzde Kur’an insanı kâinat kitabını okumaya, kâinat ise insanı tekrar Kur’an’a yönlendirir diyebiliriz. Allah “إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ” /Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır.”²⁷¹ ayetini ve benzeri ayetleri insan kütüphanede oturarak değil göklerin ve yerin yaratılışını inceleyerek daha iyi anlar. Ancak bu idrak insanı tekrar Kur’an’a ve Allah’a döndürür ve “الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ” /Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”²⁷² sonucuna ulaşırlar.

²⁶⁹ Gazzâli, Muhammed, *Cevâhir-ul Kur’an ve Dürruhu*, Dımaşk: Darü't-Takva, 2007, s. 27.

²⁷⁰ Yavuz, Ömer Faruk, “Gazali ve İlmi Tefsir”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 31, s. 39-59

²⁷¹ Âl-i İmrân, 190.

²⁷² Âl-i İmrân, 191.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN TEFSİRİ VE YÖNTEMİ

3.1. Akıl ve Kur'an'ı Anlamak Kitabında Kur'an Fıkhı, Kur'an İlimleri Müfredatından Bazı Konular ve Kur'an Üslûpları Hakkındaki Görüşleri

Muhâsibî için Kur'an'ı anlamak, aklın yanında nefis terbiyesine önem vererek ve nihayet Allah'ın lütfu ve keremiyle başarılabilir bir iştir. Allah'a sahih bir iman ile iman etmiş kişinin halisane hidayet talebine Rabbinden bir rahmetin sonucudur. Onun tasavvuf anlayışında öne çıkan kavramlardan sadakat, ihlas ve İslam'ın derinden anlaşılmasıyla tertip edilmiş amelin bütünüyle Kur'an anlaşılmasına başlar. Kur'an'ı anlamak ve ihlas mertebesi birbirine sebep ve sonuç olan karşılıklı birbirlerini arttıran iki hal olmuştur.

Muhâsibî, Kur'an'ın anlaşılması bahsinde Allah'ın insanların idrak eden akıllarına hitap etmesinden bahseder çünkü akıl hikmetin kaynağı, anlayışın kâşifi, kendisiyle gayb ilmine delil getirilen ve gayba iman edilen bir vesiledir. Allah'ın ihlaslı ve muttaki kulları keskin basiretleri sayesinde Kitap ve sünnet usullerine bağlı kalarak Allah'ın dinini, sevap ve günahı, razı olduklarını ve olmadıklarını, üstün ahlakı bilerek doğru yola ve yakîn imana hidayet olunurlar. Muhâsibî, Kur'an'ı anlama hususunda aklın gayretini şöyle anlatır:

“Allah, onlara yakîn bilgisini Rablerini gözleriyle görerek, va'd ve va'id edilen şeyleri müşâhede ederek vermemiş, bilakis onlar Allah Teâlâ'nın Kitabında söyledikleri şeyleri tezekkür, tefekkür, araştırma ve tedebbür yoluyla anlamışlardır. Onlar, tekrar tekrar düşünerek, çok tefekkür ederek, devamlı zikrederek, işlerin sonuçlarını düşünerek ve delillerin manalarını araştırarak gayba muttali olurlar ve kalpleriyle ahireti müşâhede ederler. Böylece onlar, bedenleriyle dünyada, ruhlarıyla ahirette olurlar. Onlar, dünyadan hemen dönecek gibidirler; akılları melekûta takılıdır. Onlar, bu makamı kendi kendilerine elde etmediler; bilakis Allah'ın kendilerine bir lütfu ve onları kulluğuna kabul etmesi sayesinde ona kavuştular. ... Şüphesiz onlar, Allah'ın kelamını anladıkları ve O'nun sözünün manalarını düşündükleri için Allah'ın yaratıklarının en akıllılarıdır.”²⁷³

3.1.1. Kur'an Fıkhı

Kur'an'ı derinlemesine fehmetmek isteyen muttakiler için Kur'an'ın hidayetini, Allah kelamı karşısında insanın kalbi ve aklıyla ta'zîm ve muhabbetiyle ilişkilendirir. Onun bu minvaldeki sözlerini ve rivayetlerinin bir kısmını *Fehmu'l Kur'an*'dan direk aktaracak olursak:

“Eğer gökler ve yer ehli, Allah'ın kelamını işittiklerinde eriyip gitseler veya hepsi birden cansız düşüp ölseler, elbette bu onlar için tabii bir durum olurdu ve kendilerine çok görülmezdi. Çünkü Yüce Allah, arşın üstünden, yedi semanın üstünden, zatıyla konuşmaktadır. Göğsünde onu konuşanın ta'zîmi büyük olduğu zaman, senin yanında ta'zîm, sevgi ve yücelik bakımından Allah'ın kelamını işitmekten ve O'nun sözünün manalarını anlamaktan daha yüksek, daha şerefli, daha faydalı, daha lezzetli ve daha tatlı bir şey olmaz. Çünkü onu söyleyen Allah Teâlâ'dır. Çünkü bir sözü sevmek, onu söyleyeni sevmekle orantılıdır.”²⁷⁴

“Görmez misin ki, değerleri çok büyük olduğu için resulleri dinlemek ve onlardan öğrenmek insanlar indinde daha doğru ve daha değerlidir. Zira resuller, ilimlerini Allah'tan almışlardır

²⁷³ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, 283.

²⁷⁴ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, 310.

ve onlar dini hususunda hata yapmaktan Allah tarafından korunmuşlardır. İşte bundan dolayı, resullerden aldıkları ilmin hatadan korunduğu hususunda mü'minlerin kalplerinde güven hâsıl olmuştur. Aynı şekilde ilim hususunda resullere tabi olmak, onlardan daha aşağı seviyede bulunan bağlılarına tabi olmaktan daha üstündür.²⁷⁵

“Allah, Kur'an'da bizi üstün ahlaka ve değerli akıbetlere çağırmış, aynı zamanda da bizlerden sağlam bir söz almıştır. O halde kalp mâsivâyı düşünürken Kur'an okunmasından Allah razı olur mu? Hâlbuki Allah bizim tabiatımıza şunu yerleştirmiştir: Kulak verip dinlemedikçe ne okuduğumuzu bilemeyiz. Ona kulak versek bile, ondan başka her şeyden ilgimizi keserek aklımızı kullanmadıkça onu anlayamayız. Kalplerimizde onun söylediği şeyi yüceltmedikçe, O'nun rızası ve gazabının kadrini büyük görmedikçe, O'nun sözünü anlayamayız. Dünyaya tul-i emel besleyerek, onu ve ehlini zikrederek bizde onları yüceltme meydana gelmez. Bu, ancak sürekli Kur'an okumak ve akli araştırmaya devamla meydana gelir. Bu araştırma ve dikkat, O'nun söylediği şeyi anlayıncaya kadar devam eder. Böylece akıl gafletten kurtulur, gayb ilmini gözüyle müşâhede eder ve gözüyle görerek cezanın büyüklüğünü kavrar. Durum böyle olunca, artık Kur'an okuyan kimse Rabbinin şöyle dediğini akleder: O'nun senin hakkında söyledikleri gözle görenin söyledikleri gibidir. Kul, Allah'a yönelmedikçe Allah ona yönelmez ve ona icabet etmez. Aynı şekilde kul, Allah'a yönelir ve anlama talebiyle O'nu zikrederse, Allah onun anlamasını kolaylaştırır. Aynı şekilde akıllarıyla O'na yönelen kimselere kelamını anlamayı garanti eder. Zira Allah şöyle buyurmuştur: ‘Şüphe yok bu sözde, kalbi olan yahut şehit olarak dinleyene kesinlikle bin hatırlatma bulunmaktadır.’²⁷⁶ Eğer sen, anlama kapısını sana açan Allah'a tevekkül edip O'nun kitabını anlamak için bütün dikkatini toplamak suretiyle halis bir niyet ve istekle Allah'a yönelirsen ve bu isteğinde nefsine ve kalbine doğan şeylere yönelmezsen, -inşallah- Allah seni onu anlamaktan mahrum bırakmayacaktır.’²⁷⁷

3.1.2. Kur'an İlimleri Müfredatı

3.1.2.1. Muhkem ve Müteşâbih

‘Muhkem’ sözlükte ‘tam kapsamlı mükemmellik, muhkem bir bina kendisinde eksiklik, dengesizlik, yarık, düzensizlik, hasar olmayan bina’ demektir. ‘Müteşâbih’ ise sözlükte ‘benzerlik’ demektir. İki şey arasındaki bu benzerlik şüphe ve şaşkınlığa, anlaşılmağıza sebep olur. Lafızda gizli, karmaşık ve ince olan her şeye müteşâbih denmiştir.²⁷⁸

Kur'an'da muhkem ve müteşâbih kavramları çeşitli şekillerde kullanılmıştır. “الرَّ كِتَابٌ /Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır”²⁷⁹ Âyetlerin muhkem olması, her bakımdan hiçbir bozukluk, eksiklik, noksanlık ve çelişki olmaması, icaz ve belagat açısından mükemmel oluşu demektir. Aynı şekilde Kur'an'ın tamamı müteşâbih olarak vasıflanmıştır. “اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا تَتَشَعَّرُ /Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah'ı anmaya yönelerek bedenleri ve kalpleri huzura kavuşur.”²⁸⁰ Müteşâbih kelimesi kullanılarak, Kur'an, icaz ve güzellik açısından ayetlerinin birbirine benzemesiyle ve ayetlerden bazısının bazısını tasdik etmesiyle methedilmiştir.²⁸¹ Kur'an'ın muhkem ve müteşâbih kelimelerini yukarıdaki

²⁷⁵ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, 312.

²⁷⁶ Kaf, 37.

²⁷⁷ Muhâsibî, Hâris, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, 327.

²⁷⁸ İtr, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, s. 120.

²⁷⁹ Hud, 1.

²⁸⁰ Zümer, 23.

²⁸¹ İtr, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 121.

ayetlerde kullanımı lugavî manalarına muvafık olarak gelmiştir. Zira muhkemin lugavî anlamı ‘itkan-u amm’, müteşâbihin lugavî anlamı benzerliktir. Dolayısıyla Hûd suresindeki muhkemlik ‘itkan-u amm’ anlamında Zümer suresindeki teşâbüh ise ‘müteşâbih amm’ anlamındadır.²⁸²

Ancak muhkem ve müteşâbih konusunda araştırma konusu olan ve bu iki kelimenin terim anlamlarına işaret eden asıl ayet “ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ *Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akliselim sahipleri düşünüp anlar.*”²⁸³ ayetidir. Bu ayet hakkında farklı görüşler söz konusudur. “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ” lafzından sonra vakfın caiz olmasıyla ilimde derinleşenlerin de müteşâbihi bildikleri vakfın vacip olmasıyla da müteşâbihi bilemeyecekleri görüşleri ortaya çıkmıştır.

Ancak terim anlamları olarak, Taberi'nin bu konuda, muhkem, kendisinde anlaşmazlık, zorluk bulunmayan açık manalı olması demektir; müteşâbih ise murat edilen manada kapalılık olması demektir,²⁸⁴ açıklaması alınabilir.

Müteşâbih nasları Şatibi (v. 790 h.) mutlak ve izafî müteşâbih olarak ikiye ayırmıştır.²⁸⁵ Mutlak/manevi müteşâbih tevilini sadece Allah'ın bildiği, izafî/lafzi müteşâbihler ilimde derinleşen alimlerin bilebildikleridir. Mutlak müteşâbihler gayb ile ilgili kıyametin saati, ruh, kürsi, arş gibi meselelerdir. Lafzi müteşâbihler, garip lafızlar, müşterek lafızlar, manevi müteşâbihler gibi araştırma ve ilimle bilinebilecek konulardadır.

Muhâsibî Kur'an'ın faziletlerinden bahsederken “الله نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا” /Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.”²⁸⁶ ayetindeki müteşâbihlik hakkında Katade'den “Kitab'ın haram ve helalleri noktasında hiçbir değişiklik bulunmamaktadır; ayetler birebir benzemektedirler.”, Mücâhid'den “Kur'an'ın bir bölümü diğer bir bölümünü doğrular” rivayetlerini bize ulaştırmıştır.²⁸⁷ Bu ayetle ilgi olarak Muhâsibî tarafından da genel bir benzerlik anlamının kastedildiği ve müteşâbihin lugavî manasının anlaşıldığı açıktır.

Müteşâbihin terim anlamında açıklandığı yerde ise Muhâsibî, Kur'an'ın muhkem ve müteşâbihinin öncelikle çeşitlerini; birbirini neshetmeksizin tilavette müteşâbih, vacip ve Allah'ın haber verdiği varlıkların var olma vakitlerindeki farklılıktan dolayı müteşâbih, müteşâbih ancak manaları muhtelif, mukaddem muahhar, hass âmm, mevsûl mefsûl, lugatı garip, manası ancak sünnet ve icmâ' yoluyla bilinen, bir kısmı ancak surenin

²⁸² Alabalık, *et-Teşciru'l-Veciz Liulumi'l-Kitabi'l-Aziz ve Usulü Tefsirihî*, s. 56.

²⁸³ Âl-i İmrân, 7.

²⁸⁴ es-Suyutî, *İtkan fi Ulumi'l Kur'an*, s. 532.

²⁸⁵ Şatibi'den Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 156.

²⁸⁶ Zümer, 23.

²⁸⁷ Muhâsibî, *Fehmu'l-Kur'an*, s. 290.

devamındaki ayetler ve benzer ayetler okunduktan sonra anlaşılmalıdır şeklinde sıralamıştır.

Daha sonra ilgili ayette geçen muhkem ve müteşâbih ile ilgili olarak İbn Abbas'tan muhkem olanlar “nâsih, helal, haram ve farzlar ile iman edilen, amel edilen ve edilmeyen şeyler”dir, müteşâbih için “onun tevilini ancak Allah bilir” ayeti hakkında “kıyamet gününü yalnızca Allah bilir” rivayetlerine yer verir. İbni Abbas'ın ayeti “ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ ” / *onun te'vilini yalnızca Allah bilir. İlimde rasih olanlar, 'Biz ona iman ettik' derler*” şeklinde okuduğunu ve ardından da Ubeyde es-Selmânî²⁸⁸ den “*Onun te'vilini nereden bilecekler? İlimde rasih olanların varabilecekleri son nokta, 'Biz ona iman ettik' demeleridir.*” sözünü nakleder ve aynı doğrultuda başka nakiller yapar.

Konunun girişinde sıraladığı müteşâbih çeşitleri ve daha sonraki rivayetler birlikte düşünüldüğünde Muhâsibî'nin gaybi konuların mutlak/manevi müteşâbih olduğunu ve te'villerini yalnızca Allah'ın bileceğini, diğer konularda ise izafi/lafzi müteşâbihi kabul ettiğini ve ilim ile bilinebileceğini öngördüğü söylenebilir.

Bu nakillerin içerisinde kendi yorumu olarak Kur'an'ı anlama hususunda onun anlamının son sınırına ulaşma hususunda bir ayırım olduğundan söz eder. Bu son sınıra ulaşmaktan insanları alıkoyan şeyin ise Allah'a tazimlerinin azlığı olduğunu ifade eder. Allah Kur'an'ın anlaşılması konusunda kullar arasında bir ayırım yapar. Onlardan anlamamanın son sınırına ulaşanlar ve ulaşamayanlar vardır. Bu son sınıra ulaşamayanların kusurlarının sebebinin “aşırıya gitme, fücür ve isyan sebebiyle haddi aşmak”²⁸⁹ olduğunu söylemiştir.

3.1.2.2. Nesh

‘Nesh’ sözlükte iki anlama gelmektedir. Birincisi ‘ilga etmek, yok etmek, izale etmektir’. “*Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.*”²⁹⁰ İkinci anlamı ‘bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmaktır, nakil²⁹¹ ve tebdil etmek’tir. “ *وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزَّلُ قَالُوا إِنَّمَا آيَاتُ اللَّهِ وَآيَاتُ النَّبِيِّينَ فَذَرْنَاهَا وَأَطِيعُوا أَمْرَ اللَّهِ وَالْأَمْرَ لِلَّهِ وَالْأَمْرُ لِلَّهِ وَإِذَا يُرَادُ أَمْرٌ مِنَ اللَّهِ وَالرَّسُولِ فَإِنَّ أَمْرَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ خَيْرٌ مِنَ الْآيَاتِ وَالرَّسُولِ* / *Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- 'Sen sadece uyduruyorsun' dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.*”²⁹² “ *هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* / *Bu, size gerçeği söylemekte olan kitabımızdır, biz bütün yaptıklarınızı kaydetmekte idik denilecek.*”²⁹³ ayetlerinde olduğu gibi.²⁹⁴

²⁸⁸ Ubeyde b. Selmani (v. 72 h.): İbn Sa'd, İbn Kays es-Selmanî olduğunu ve Murâd kabilesine mensup bulunduğunu söylemektedir. İbn Hibbân ise, “İsmi, İbn Amr es-Selmânî el-Hemedânî olup künyesi Ebû Müslim'dir” demektedir. Peygamber ﷺ vefatından iki yıl önce Müslüman olmuş, ama onu görememiştir. Hz. Ali ve İbn Mes'ud'dan gelen rivayetler hususunda insanların en güveniliridir. Abdullah b. Mes'ud'un, beş öğrencisi Ubeyde, Alkame, Mesrûk, el-Hemedânî ve Şureyh içinde en tanınmış olandır. İbn Sa'd, c.6, s. 62; ve *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, s. 99. dan nakleden el-Kuvvetli, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, 331.

²⁸⁹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 331.

²⁹⁰ Hac, 52.

²⁹¹ Alabalık, *et-Teşciru'l-Veciz Liulumi'l-Kitabi'l-Aziz ve Usulü Tefsirihi*, s. 52.

²⁹² Nahl, 101.

²⁹³ Casiye, 29.

²⁹⁴ es-Suyutî, *İtkan fî Ulumi'l Kur'an*, s. 579.

Terim manası, Şari'nin önceki hükmü kaldırıp yerine muahhar tarihli hükmü getirmesidir.²⁹⁵ Anlaşılacağı üzere nesh emir ve nehiyle ilgili hükümlerin kaldırılması ve yerine başka bir hükmün getirilmesiyle alakalıdır.²⁹⁶

3.1.2.3. *Neshi caiz olmayanlar*

Muhâsibî'de nesh konusu ilk olarak kelâmî açıdan incelenmiştir. Daha çok Muhâsibî'nin yaşadığı dönemde tartışma konusu olan Rafiziler'in bedâ iddiaları, iradenin hudûsü ve Haşeviyye'nin haberlerde nesh iddialarına reddiye olarak nesh konusu kaleme alınmıştır.

Muhâsibî Allah'ın isimleri ve sıfatları hususunda neshin kesinlikle caiz olmadığını ve buna inanan kişinin kafir olacağını söylemektedir. Aynı şekilde Allah'ın geçmişte olmuş ve gelecekte olacak olan olaylarla ilgili verdiği haberlerde neshin caiz olmadığını söyler. Allah'ın Âdem'i yaratması ve ona meleklerin secde etmesi, geçmiş Peygamber ve halklara ilişkin verdiği haberlerde nesh ve bunların olmamış kabul edilmesi caiz değildir. Gelecekte kıyametin kopması, cennet ve cehennem ile ilgili haberlerde de nesh caiz değildir. Bu haberlerde nesh Allah'ın bir şeyi murat edip sonra ondan vazgeçmesi yani bedâyı lüzumlu kılar. Fakat bedâ akibeti bilmemekten kaynaklanır. Bundan dolayı iradenin hudûsü doğar ki bu gelecekte olacakları bilmemekten kaynaklanır. Allah için bu caiz değildir.²⁹⁷

3.1.2.4. *Hükümlerde nesh*

Hükümlerde neshi bilmek için öncelikle Mekkî ve Medenî sureleri bilmek gerektiğine çünkü Mekkî surelerdeki hükümlerin daha önce olduğuna dikkat çeker ve Mekkî ve Medenî sureler ile ilgili birkaç rivayette bulunur. Hükümlerde nesh konusunun caizliğini hiç tartışmadan neshin bilinme yollarını anlatmaya başlamasından anlaşılıyor ki Muhâsibî hükümlerde neshi kabul etmektedir. Daha sonra hükümlerde neshi çeşitli kısımlara ayırır.

3.1.2.4.1. *Resmi kitap'tan kaldırılıp hızı kalplerden kaldırılmayan, hükmü peygamber ﷺ'in sünnetiyle sabit olan kısım*

Hâris, Enes b. Malik'in şöyle dediğini rivayet eder: “Kardeşlerimize tebliğ edin ki, neshedilinceye kadar ‘Biz Rabbimize kavuştuk; O bizden razı oldu, biz de Ondan razı olduk’ ayetini okuyorduk.”²⁹⁸

Recm de sünnetle sabit olmuştur. Ömer (r.a)'den nakledilen “Yaşlı erkek ve kadın zina ederse, her ikisini de kesin olarak recmedin.” âyeti bunlardan biridir.²⁹⁹

Ubeyy mushafında Bakara suresinin 237. âyetinde salâti'l vüsta kelimesinden sonra salâti'l-asri şeklinde yazılıydı.³⁰⁰ gibi ve buna benzer rivayetleri sıralamıştır.

²⁹⁵ Itr, *Ulumu'l-Kur'an*, s. 131.

²⁹⁶ Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 231.

²⁹⁷ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 334-335.

²⁹⁸ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 382.

²⁹⁹ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 382.

³⁰⁰ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 383.

3.1.2.4.2. Resmi Kitap'ta kalıp, hükmü, başka bir ayet ile kaldırılan

وَالَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ /İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”³⁰¹

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا “Ey peygamber! Müminleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa inkâr edenlerden iki yüz kişiyi yener, sizden yüz kişi olursa bin kişiyi yener; çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur.”³⁰²

وَالَّتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّيَهُنَّ الْمَوْتُ “Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde tutun.”³⁰³ Bu kısımda 12 kadar ayet saymıştır.

3.1.2.4.3. Hem resmi hem de hıfzı ve hükmü kaldırılan

Âsım b. Zerr Übeyy'den “Ahzâb suresi Bakara suresine denk bir sure idi.”³⁰⁴ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den “Tevbe suresinin uzunluğu kadar başka bir tane indirildi, fakat neshedildi.”³⁰⁵ rivayetlerine ve benzerlerine yer vermiştir.

3.1.2.4.4. Kur'an'dan resmi ve hükmü kaldırılıp hıfzı kaldırılmayan

الَّتِي أُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ” /Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, eşleri de onların anneleridir.”³⁰⁶ Peygamber müminlere kendilerinden daha yakındır, -o onların babasıdır- eşleri de onların anneleridir şeklinde olduğuna dair rivayetlere yer vermiş daha sonra Mücâhid'den şöyle nakletmiştir: “Bugün ümmet Peygamber ﷺ'in mü'minlerin babası olmadığı konusunda icmâ etmiştir. Çünkü Allah “ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ /Muhammed içinizden hiçbir erkeğin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur.”³⁰⁷ buyurmuştur.”³⁰⁸

3.1.2.4.5. Bir illetten dolayı hükmü konulmuş, illet ortadan kalkınca hükmü ve resmi kaldırılan, raf'ul hükmü muakkaten³⁰⁹

وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعاقِبْتُمْ فَاتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ “Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçarsa, böylece (tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa, eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına denk bir şey verin. İnandığımız Allah'a karşı gelmekten sakının.”³¹⁰ Bunun sebebi Peygamber ﷺ ile Mekkeliler arasında

³⁰¹ Bakara, 240.

³⁰² Enfâl, 65.

³⁰³ Nisâ, 15.

³⁰⁴ Muhâsibî, Akıl ve Kur'an'ı Anlamak, s. 386.

³⁰⁵ Muhâsibî, Akıl ve Kur'an'ı Anlamak, s. 387.

³⁰⁶ Ahzâb, 6.

³⁰⁷ Ahzâb, 40.

³⁰⁸ Muhâsibî, Akıl ve Kur'an'ı Anlamak, s. 390.

³⁰⁹ Alabalık, et-Teşciru'l-Veciz Liulumi'l-Kitabi'l-Aziz ve Usulü Tefsirihi, s. 55.

³¹⁰ Mümtetine, 11.

yapılan anlaşma idi. */Ey iman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde -onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın.*³¹¹ Yine aynı anlaşma gereği olan bu ayetin Mekke fethedilince, hükmü ortadan kalkmıştır. Artık müşriklerden kaçıp gelen kadınların kocalarına ve Müslümanlardan kaçan kadınların kocalarına bir şey verme yükümlülüğü yoktur.³¹²

3.1.2.4.6. Kur'an'ın sünneti nesh etmesi ve bu hükmün farz olarak sabit olması veya haram bir şeyi mubah yapması

Peygamber ﷺ'in Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kılması daha sonra bu uygulama " قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ لِلدِّينِ وَأَنَّ الدِّينَ أَوْلَى كَائِدًا أُولَى قُرْبَى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ الْكَبِيرِ /Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."³¹³ âyeti ile neshedilmiştir.³¹⁴

Peygamber ﷺ'in amcası Ebû Talib için istiğfarda bulunması da " مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَى قُرْبَى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ الْكَبِيرِ /Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler."³¹⁵ âyeti ile neshedilmiştir.³¹⁶

3.1.2.4.7. İkisinden birinin diğerini nesh edip etmediği konusunda ihtilaf olan ayetler

Nesh konusunda ihtilaf olsa da ayetin hükmünü uygulama konusunda icmâ vardır. Fakat bu hüküm cevaz ve ihtiyat içindir.

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَعْتَدْ بَعْدَ وَوَمَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا " /O size kitapta şunu indirmiştir: Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz. Allah elbette münafıkların

³¹¹ Mümtetine, 10.

³¹² Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 392.

³¹³ Bakara, 144.

³¹⁴ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 393-394.

³¹⁵ Tevbe, 113.

³¹⁶ Muhâsibî, *Akal ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 394.

³¹⁷ En'âm, 68.

³¹⁸ En'âm, 69.

ve kâfirlerin tamamını cehennemde bir araya getirecektir.”³¹⁹ âyeti nazil olmuştur. Muhâsibî Ebû Mâlik’ten ilk ayetin ikinci ayet tarafından neshedildiğine dair bir rivayet yazmıştır.

3.1.2.4.8. Nesh konusunda ihtilaf edilmesi ve iki âyetin hükmünün farklı manalarda sabit olduğuna dair icmâ edilmesi

Eğer bir / وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَأَنْتُمْ أَحْدِيثُ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِنَّمَا مُبِينًا، eşini bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz onu, iftira ederek ve apaçık günah işleyerek mi geri alacaksınız?”³²⁰ ayetinin “الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَجِلُّ”³²¹ ayetinin “لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا إِلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ / Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir. Allah’ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mehirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah’ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için verdiği meblâğda taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah’ın koyduğu kurallardır, bu sebeple onları çiğnemeyin. Her kim Allah’ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”³²¹ ayeti tarafından nesh edildiği söylenmiş bazıları da nesh etmediğini iki ayetin de muhkem olduğunu söylemişlerdir. Kadının boşanmak karşılığında verdiği fidyeye ile erkeğin verdiği mehri geri almasının farklı konular olduğu söylenmiştir.³²²

3.1.2.4.9. Sahabenin iki ayetin birbirini nesh etmesi ve hükmün kalıp kalmaması konusunda ihtilaf etmesi, tâbiîn döneminde ya da sonraki dönemde nesh olduğuna ve hükmün değiştiği üzerinde icmâ edilmesi

İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”³²³ âyeti ile وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا، / Hamile olanların bekleme süreleri ise doğum yapıyorlarsa sona erer.”³²⁴ ayeti hakkında Zeyd, İbn Mes’ûd ve İbn Abbâs ihtilaf etmişlerdir. Muhâsibî, bugün ise hamile kadının iddeti ile ilgili ayetin sabit olduğu hususunda icmâ vardır demiştir. Çünkü Peygamber ﷺ’in Sebî’a’yı kocasının ölümünden kırk gün sonra evlendirdiği hadisi sabit olmuştur.

3.1.2.4.10. Alimlerin nesh olduğunda icmâ etmeleri, hükümde de icmâ etmeleri ancak bundan başkasını neshi konusunda ihtilaf etmeleri

İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur.”³²⁵ ayeti sebebiyle hicret etmemiş bir Müslüman muhacir bir

³¹⁹ Nisâ, 140.

³²⁰ Nisâ, 20.

³²¹ Bakara, 229.

³²² Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 400.

³²³ Bakara, 234.

³²⁴ Talak, 4.

³²⁵ Enfâl, 72.

akrabasına mirasçı olamıyorken *“Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır.”*³²⁶ ayeti ile birbirlerine mirasçı olmuşlardır. Ancak akrabalardan Allah tarafından belirlenmemiş olanların belirlenmiş olanlar aldıktan sonra mirastan bir şey kaldığında hak sahibi olup olmayacakları hususunda ihtilaf edilmiştir. Bir grup alamayacaklarını kalan miktarın beytu'l-mâl'e kalacağını söylemişlerdir.³²⁷

3.1.2.4.11. Ashabın nesh konusunda ihtilafı varken sonraki dönem alimlerinin ilk ayetin muhkem oluşunda icmâ etmeleri

*“Zina eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir. Bu müminlere haram kılınmıştır.”*³²⁸ Muhâsibî sahabenin bu ayetin neshi konusunda ihtilaf ettiklerini ancak kendi zamanında ümmetin zina yapan kadınla evliliğin haram olmadığı konusunda icmâ olduğunu söyler.³²⁹

3.1.2.4.12. Başı ve sonu iki ayrı ayette bulunan bir ayetin bu iki tarafından birinin diğerini nesh etmesi

*“Sana gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan yüz çevir.”*³³⁰ ayetinin *“Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet”*³³¹ ayeti ile nesh edildiğine dair rivayetlere yer vermiştir.³³²

3.1.2.4.13. Hükmü nesh edildiği halde kitap'ta sabit olan ve nesh edildikleri konusunda ihtilaf olmayan ayetler

*“ve cahillerden yüz çevir”*³³³

*“Onları bırak ve ‘Sizinle kavgam yok’ de. Yakında bilecekler!”*³³⁴

*“Sen o inkârcılara süre ver, onlara biraz zaman tanı.”*³³⁵ Bu ve benzeri ayetler *“Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kâdirdir.”*³³⁶ gibi ayetler ile nesh edilmiştir demektir.³³⁷

³²⁶ Enfâl, 75.

³²⁷ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 405.

³²⁸ Nur, 3.

³²⁹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 406.

³³⁰ Mâide, 42.

³³¹ Mâide, 49.

³³² Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 418.

³³³ A'râf, 199.

³³⁴ Zuhruf, 89.

³³⁵ Tarık, 17.

³³⁶ Hac, 39.

³³⁷ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 424.

3.1.2.4.14. Ayetin tefsirindeki ihtilaf nedeniyle nesh olması konusunda ihtilaf edilmesi

وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ
الْفَاسِقُونَ //İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen
sopa vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkanların
ta kendileridir.”³³⁸ ayetinin tefsirinde alimler fıskın tövbe ile düşeceğinde görüş birliği
etmişlerdir. Fakat bazıları burada murat edilenin fâsık değil tövbe etmeyen olduğunu
söylemişlerdir ve şahitlik konusunda ihtilafa düşülmüştür. Malikiler tövbe ederse
şahitliğinin kabul edileceği, Iraklılar ise tövbe etse de kabul edilmeyeceği
görüşündedirler.³³⁹ Buradaki ihtilaf bundan sonraki ayette bulunan istisna ile ilgilidir: “إِلَّا
الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ
“Bundan sonra tövbe edip hallerini düzeltenler müstesna. Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir.”³⁴⁰

3.1.2.4.15. Mensûh olduğu hakkında ihtilaf edilen kısım. Kitap ve sünnetten mensûh olması caiz görülmeyenler

تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَّقَطُرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ
/Gökler (haşyetten) neredeyse üstlerinden çatlayacak. Melekler de rablerinin yüceliğini hamd ile
dile getiriyorlar ve yeryüzündekilerin bağışlanmasını diliyorlar.”³⁴¹ Bu ayetin “فَاغْفِرْ
لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ //Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları
cehennem azabından koru!”³⁴² ayetiyle nesh edildiğini kabul etmez ve meleklerin
önceden müşrikler için bağışlanma dilemelerinin bir yalan olduğunu söyler ve “وَلَا يَشْفَعُونَ
إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى //Onlar Allah'ın razı olduklarından başkasına şefaet edemezler”³⁴³ ayetini
delil olarak sunar.³⁴⁴

Muhâsibî hükümlerde nesh konusunu oldukça geniş bir şekilde ele almıştır. Burada örnek olması açısından her başlıkta yalnızca birkaç tanesine yer verilmiştir. Kendisinin neshi caiz görmediği ve nesh olduğu konusunda ihtilaf ettiği son maddeyi dahil etmez isek yüzden fazla ayet için neshi ihtilaflarıyla birlikte söz konusu etmektedir. Sahabenin veya sahabeden sonraki âlimlerin icmâ'larıyla birlikte sayıldığında bu sayı düşmektedir. el-Kuvvetli'ye göre Muhâsibî'nin ihtilaflı başlıkları bir araya toplandığında maddeleri hükmü ve tilaveti mensûh, tilaveti nesh edilmiş hükmü kalmış ve hükmü nesh edilmiş tilaveti kalmış olarak üçe indirilebilmektedir.³⁴⁵

3.2.3. Kur'an Üslûpları³⁴⁶

3.2.3.1. Takdîm-Te'hîr

‘Takdim’ ve ‘te’hîr’in bilinmesi mananın dahi iyi anlaşılmasına fayda sağlar. Sibeveyh’e göre Kur’an’da bulunan takdim ve te’hîr, ayete teberrük, ta’zim, teşrif, kelamın

³³⁸ Nur, 4.

³³⁹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 436.

³⁴⁰ Nur, 5.

³⁴¹ Şûrâ, 5.

³⁴² Mü'min, 7.

³⁴³ Enbiyâ, 28.

³⁴⁴ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 442.

³⁴⁵ el-Kuvvetli, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak (Şerh ve Telhîs)*, s. 274.

³⁴⁶ Kur'an üslûpları Kur'an'ı meani ilminin müfredatı ile tefsir etmektir.

siyakındaki münasebet, teşvik ve basite almaktan sakındırma, birinin zaman olarak daha önce olması, sebep, çokluk, aşağıdan yukarı yükselme, yukarıdan aşağı inme gibi anlamlar katmaktadır.³⁴⁷

Muhâsibî'nin konuyla ilgili verdiği örnekler şu şekildedir:

“فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرِي” /Azabım ve uyarılarım nasılmış görün!³⁴⁸ uyarıcıdan önce azap zikredilmesine rağmen uyarının azaptan önce olduğu açıktır çünkü Allah “ وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ ” /Kaldı ki biz, öğüt vermek üzere uyarıcılar göndermeden hiçbir ülke halkını yok etmemişizdir.”³⁴⁹

“مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ ذُنْبٍ” /vasiyetten ve borçtan sonra³⁵⁰ ayetiyle ilgili Ali b. Ebî Tâlib şöyle demiştir: “Siz Kur’an’da ‘vasiyetten ve borçtan sonra’ şeklinde okuyorsunuz. Halbuki Peygamber ﷺ vasiyetten önce borçları ödemiştir. Şayet Peygamber ﷺ’e ait bir örnek bulunmasaydı, insanların, Allah’ın önce zikrettiği vasiyete öncelik tanınmaları daha doğru olurdu. Aynı şekilde, ayette, ‘Rükû ve secde edin’ denmiştir.”³⁵¹

“سَفَاةً وَمَسُكِّنًا وَإِنَّ الْإِنسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ” /Safâ ile Merve Allah’ın nişanlarındandır³⁵² buyruğundan dolayı Peygamber ﷺ “أبدأ (وفي رواية: نبدأ) بما بدأ الله به” “Allah’ın başladığından başlayalım”³⁵³ diyerek önce Safa’dan başlamıştır.³⁵⁴

3.2.3.2. İzmâr (Gizlemek)

“بُزَاغِي يُخْرِجُكَ مِنَ الْقَرْيَةِ” /İnkârları yüzünden kalplerine buzağı içirildi³⁵⁵ “buzağı sevgisi içirildi” demektir. “كَرْيَةَ” /Karyeye sor³⁵⁶ “Karye ehline sor”, “وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ” /Nice memleket³⁵⁷ “nice memleket halkı” demektir.³⁵⁸

3.2.3.3. Zâid harfler

“غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” /gazaba uğramışların yoluna da, doğrudan sapmışların yoluna da değil!³⁵⁹ “لا” harfi, “خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ” /Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize³⁶⁰ ayetinde “من” harfi, “فِيمَا نَقَضْتُمْ مِنْ مِيثَاقِهِمْ” /Sözlerinden dönmeleri³⁶¹ ayetinde “ما” harfi zâiddir.³⁶²

³⁴⁷ el-Halebî, İbn Saig Muhammed b. Abdurrahman, *Mukaddime fi Sırri'l-Elfazi'l Mütekaddime*’den nakleden Suyutî, *İtkan fi Ulumi-l Kur’an*, s. 561.

³⁴⁸ Kamer, 16.

³⁴⁹ Şu’arâ, 208.

³⁵⁰ Nisâ, 11.

³⁵¹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 444.

³⁵² Bakara, 158.

³⁵³ Müslim, 1218; İbn Mâce, 3074; Ebû Dâvud, 1905.

³⁵⁴ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 444.

³⁵⁵ Bakara, 93.

³⁵⁶ Yusuf, 82.

³⁵⁷ A’raf, 4.

³⁵⁸ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 451.

³⁵⁹ Fatıha, 7.

³⁶⁰ Bakara, 21.

³⁶¹ Nisâ, 155.

³⁶² Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 452-453.

3.2.3.4. Fasl ve Vasl

Muhâsibî, “وَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ” /Gerçek şu ki düşünüp öğüt alsınlar diye biz sözü (vahyi) onlara birbiri ardınca ulaştırmışızdır.”³⁶³ ayetini zikrettikten sonra Arap kelimelerinde manaların iyice ortaya çıkması ve muradın iyice anlaşılması için vasıl ve fasılların olduğunu bir kelimenin manası tek başına anlaşılamadığında başka bir kelime ile birleştirildiğini, iki kelimenin her birinde bulunan bir mana sebebiyle ayrıldığına daha iyi anlaşıldığı durumlarda da ayrıldığını Kur’an’ın da bu yönden vasl ve fasıllar içerdiğini, Kur’an’da mana tamamlanana kadar vasılların olduğunu mana tamamlanınca başka bir şey söylenmeye geçileceği zaman ilk konuşmanın kesilip ikincisine başlandığını söylemiştir.³⁶⁴

Başka bir manadan dolayı da Kur’an’ın tamamı mufassaldır diyerek “وَكُلُّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا” /İşte biz her şeyi açık açık anlattık.”³⁶⁵, “الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ” /Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır”³⁶⁶, “قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُفْقَهُونَ” /Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.”³⁶⁷ ayetlerini örnek vermiştir.³⁶⁸

Allah, kelimeler arasına vâv getirmek suretiyle fasl yapmış ve “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا” /Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiiler’den”³⁶⁹ bu manaların arasını ayırmıştır. “semâ ve arz”, erkek ve dişi” kelimelerini de ayırmıştır. Bunların fasılsız söylenmesi caiz değildir. Aynı şekilde Bismillâhi’r-rahmân, ’r-rahîm ifadesinde rahmân ve ’r-rahîm demek doğru değildir çünkü ayrıldığı halde ikisi farklı şeyler olarak anlaşılır.³⁷⁰ Benzeri örnekler ile fasıl ve vasl konusunu ayrıntılı bir şekilde anlatırken el-Kuvvetli’nin de ifade ettiği üzere yazma eserindeki sayfaların eksikliğinden dolayı konu yarım kalmıştır.³⁷¹

3.3. Hâris el-Muhâsibî’nin Tefsir Yöntemi

Bu bölümde Hâris el-Muhâsibî’nin günümüze ulaşan ve tahkik edilebilen çeşitli eserlerinden tefsir yöntemlerine dair örnekler derlenmiştir. Bu örnekler giriş bölümünde izahı bulunan tefsir yöntemleri sınıflandırmalarına paralel olarak başlıklar altında düzenlenmiştir.

Genel olarak Muhâsibî’nin üslûbu, tefsir yöntemlerinin iç içe geçtiği bir çeşitlilik sergilemektedir. Bu nedenle bir ayet ile ilgili açıklamaları zaman zaman farklı başlıklar altında incelenebilmektedir. Fıkhî bir meselenin hükmünü incelerken işâri manalara ulaşabilmekte, selef-i sâlihînden aldığı rivayetlerin üzerine akli yorumlarla manayı zenginleştirmektedir.

³⁶³ Kasas, 51.

³⁶⁴ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 456.

³⁶⁵ İsrâ, 12.

³⁶⁶ Hûd, 1.

³⁶⁷ En’âm, 98.

³⁶⁸ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 456.

³⁶⁹ Bakara, 62.

³⁷⁰ Muhâsibî, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 457.

³⁷¹ el-Kuvvetli, *Akıl ve Kur’an’ı Anlamak (Şerh ve Telhîs)*, s. 462.

Ayetler ile ilgili açıklamalarında görülen, mutlak bilişsel bir bilgi aktarımından çok hidayete ulaşma amacıdır. Bu sebeple hangi ayet olursa olsun ve hangi yöntemi tercih etmiş olursa olsun tefsirinde ahlaki ve işâri bir boyut hiç eksik olmamaktadır.

3.3.1 Rivayet Tefsiri

Muhâsibî'nin eserlerinde rivayet tefsiri örnekleri çoktur. Hâris el-Muhâsibî rivayet ile tefsirde ayet, hadis, sahabe ve tâbiinden rivayet, tefsir âlimlerinden rivayet, alim abidlerden rivayet, hikmetli sözler ve hikayeler şeklinde bir sıralama izlemiştir. Açıkladığı konuyla ilgili ayet ve hadislere her zaman öncelik vermiştir ve kendi sıralaması âlimlerin tefsir yöntemindeki öncelik sıralamasıyla paralellik göstermektedir. Rivayet tefsiri içerisinde kabul edilen kaynaklar Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbiîn kavli olarak dört tane olduğundan, bunların dışında kalan tefsir âlimlerinden, âlim abidlerden rivayet ve hikmetli söz ve hikayeler rivayet tefsiri içerisinde değerlendirilmemiştir.

Üslûp açısından şunu söyleyebiliriz ki, genellikle rivayetlere anlattığı konu üzerinden örnek ve delil olarak yer vermiştir. Çoğunlukla naklettiği rivayetlerin kaynaklarını ilk dönem yazdığı eserler haricinde belirtmemiştir. Bazen bu rivayetleri hadis olduğunu zikretmeden metnin içerisine mezcetmiş ya da hadise veya ayete konu içerisinde işaret etmiştir. Eserlerinde isnatsız hadisler olmakla birlikte, hadis kaynaklarında bulunamayan, zayıf olan, hadis olarak andığı fakat hadis olmayan veya uydurulmuş hadislerle rastlanabilmektedir. Hadiste imam ve senet tenkidinde ehil olduğu halde isnâdı olmadan ya da sadece sahabe olan râvîyi zikretmekle iktifa ederek hadisleri yazma amacının hadisin metnine dikkat çekmek olması muhtemeldir. Kütüb-ü Sitte müelliflerinden önce yaşamış olması, eserlerinde hadislerin isnatsız gelmesi ve ayrıca manen rivayet yolunu tercih etmesi nedeniyle hadislerinin çoğu lafız olarak meşhur hadis kitaplarında bulunamamaktadır. Abdülhakim Yüce Muhâsibî'nin ulaşılabilen eserlerinde toplam 497 hadisin zikredilen sebepler dolayısıyla tashihi yerine hadis kitaplarında asıllarının olup olmaması açısından yapılacak değerlendirmenin daha isabetli olacağını ve bu hadislerden 426'sinin asıllarının bulunduğunu, aslı bulunmayan 71 hadisin ise tamamına yakınının şahitleri bulunduğunu söyler.³⁷²

3.3.1.1. Ayetin ayet ile tefsiri

1. Örnek

Ailen ile olan ünsiyetinden dolayı onların seni dinde fitneye düşürmelerinden sakın ve onlara acı. Üzerinde onları terbiye etme hakkı olanlarla ilgili Allah sana şöyle hitap ediyor:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ
/Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır."³⁷³

³⁷² Yüce, *Er-Riâye (Kalp Hayatı) 'na Mukaddime*, s. 22.

³⁷³ Tahrim, 6.

Bu ayete Hz. Ali, ailendeki fertlere terbiye verilmesi ve öğretilmesi manasını vermiştir. Böylece hem onların sevabı kadar sevap alır hem de onlar sebebiyle olacak fitnelerden kendini daha kolay korursun. Muhâsibî, Hz. İsmail ile ilgili şu haberi de ilk ayetin açıklaması olarak almıştır */Halkına namazı ve zekâtı emrederdi ve rabbinin rızasına ermişti.*³⁷⁴ Aynı şekilde insanın ailesini ateşten nasıl koruyacağına bir başka açıklama olarak */Aile fertlerine namazı emret, kendin de bunda kararlı ol.*³⁷⁵ ayetini örnek vermiştir.³⁷⁶

3.3.1.2. Peygamber efendimiz ﷺ'in sözleri, fülleri ve takriri ile tefsir

1. Örnek:

/İşte bu /وَإِنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصِيَّتُكُمْ بِه لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (İslâm), dosdoğru yolumdur. O halde ona uyun, (başka) yollara uymayın ki (bunlar) sizi Allah'ın yolundan ayırmasın. İşte 'Allah, emirlerine uygun yaşayıp kötülüklerden sakınasınız' diye size bunları emretti."³⁷⁷

Allah'ın elçisi ﷺ şöyle diyor: "Sakın ola benim yolundan/sünnetimden ve benden sonra gelecek Raşit halifelerin yolundan ayrılmayın. Isırır gibi sımsıkı tutunun ona."³⁷⁸ Allah'ın kullarını çağırdığı Sırât-ı Müstakîm budur.³⁷⁹

2. Örnek:

/كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ /Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah yanında ne kadar çirkindir!³⁸⁰

Allah Resulü ﷺ de şöyle buyurmuştur: "Öğüt verdiği halde kendisi bunu tutmayan, menettiği halde kendisi men olmayan, yasakladığı halde kendisi yasağa uymayan kimse, Allah indinde kaybedenlerdendir."³⁸¹

3. Örnek:

Takvanın aslı Allah'tan korkmak olunca, takva ehline dünyadayken korktukları azabın yerine takvalarından dolayı emniyet vaat ederek şöyle buyuruyor:

/إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ "فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ" /Doğrusu muttakî (Allah'ın emirlerine uygun yaşayan)lar ise, güvenli bir yerde, cennetlerde ve pınarlar (etrafın)dadır."³⁸²

/أَدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ أَمِينٍ /Onlara: "(Ey takvâ sahipleri!) Oraya selametle, emin olarak girin."³⁸³ (denilir).³⁸³

³⁷⁴ Meryem, 55.

³⁷⁵ Tâhâ, 132.

³⁷⁶ Muhâsibî, *er-Riaye (Kalp Hayatı)*, s. 200.

³⁷⁷ En'am, 153.

³⁷⁸ Ebû Dâvud, 4607; et-Tirmizî, 2676; İbn Mâce, 44; Ahmed, 17144. Hadis, hasen-sahihtir.

³⁷⁹ Muhâsibî, Hâris, *Risaletü'l-Müsterşidin (Selefi Tasavvuf)*, (thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Çev. Faruk Beşer), İstanbul: Nun Yay., 2015, s. 38.

³⁸⁰ Saff, 3.

³⁸¹ Bu hadis, sahih, zayıf ve mevzu hadis kitaplarında bulunamamıştır.

³⁸² Duhan, 44/51-52.

³⁸³ Hicr, 15/46.

“O halde ateşin içine atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü güvenle gelen mi?”³⁸⁴

Konuyla ilgili şu haber aktarılmıştır: “Allah şöyle dedi: ‘İzzetime ve Celalime yemin olsun, kulum için ne iki korkuyu ne de iki emniyeti toplarım. Dünyada benden emin olanı, kullarımı bir araya getirdiğim gün korkuturum. Benden dünyada korkanı ise kullarımı topladığım gün emin kılarım.’”³⁸⁵ ve Hâris el-Muhâsibî, “Bu sözden sonra, Allah hakkındaki düşüncen nedir?”³⁸⁶ diyerek Allah, ahiret ve akıbet hakkındaki tefekkür kapısını iki sadık haber delaletiyle takva ile aralamaya davet ediyor.

4. Örnek:

“وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِنَّ وَلَا الَّذِينَ يُمُوتُونَ وَهُمْ كَفَارٌ” / *Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır.*³⁸⁷

Peygamber ﷺ, “Can boğaza gelinceye kadar tövbe kabul edilir.”³⁸⁸ buyurmuştur. Can boğaza gelince yapılan tövbe pişmanlık ve hasretle yapılsa dahi kabul olunmaz.³⁸⁹

5. Örnek:

“*Allah'ın lütfu ve rahmeti sizinle olmasaydı içinizden hiçbir kimse günahattan asla arınamazdı, fakat Allah dilediğini arındırır; Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.*”³⁹⁰

Bu ayet indiği zaman insanların en hayırlısı Allah'ın Resulü ﷺ “*ما منكم من أحدٍ يُدْخِلُهُ عَمَلُهُ الْجَنَّةَ، وَلَا يُنْجِيهِ مِنَ النَّارِ، إِلَّا بِرَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ، قَالَ: قالوا: يا رسولَ اللَّهِ، ولا أنت؟ قال: ولا أنا؛ إِلَّا أَنْ يَتَعَمَّدَنِي اللَّهُ مِنْهُ بِرَحْمَةٍ*” dedi. Ashab: “Seni de mi amelini kurtaramaz ey Allah'ın Resulü?” diye sordular. Resulullah ﷺ “Evet, Allah beni rahmetiyle kuşatmazsa, beni de amelimi kurtaramaz.”³⁹¹ dedi. “Muhâsibî bu ayeti idlâl yani ameller ile övünme konusu içinde almıştır. Kullarına karşı hüccet Allah'ındır. O'nun kullarına minneti, nimeti ve fazlı vardır, kimsenin O'na minneti yoktur, kulların yaptıkları hayırlı işler de Allah'tandır.”³⁹² demiştir.

³⁸⁴ Fussilet, 41/40.

³⁸⁵ El-Elbânî, *Sahihu'l-Cami*, 4332. Hasen hadistir.

³⁸⁶ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 46.

³⁸⁷ Nisa, 18.

³⁸⁸ et-Tirmizi, Da'avat, 98; İbn Mace, Zühd, 30; Ahmed, 15499. Ahmed Şâkir, *Umdetu't-Tefsir*, 1/475'te ki lafzı için isnadı sahihtir denmiştir.

³⁸⁹ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 144.

³⁹⁰ Nur, 21.

³⁹¹ Buhari, Rikak, 18; Müslim, 2816.

³⁹² Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 373.

6. Örnek:

Muhâsibî, mahşer yerinde yaşanacak olan bir sahneyi Peygamber ﷺ'in şefaât hadisinden³⁹³ yola çıkarak anlatmıştır. Fakat hadisin tam metnine yer vermemiş manen rivayet etmiş ve hadisin anlattıklarına kendi üslûbunu katmıştır:

İnsanlar çok uzun süren bir bekleyişten ve bugünün zorluklarından dolayı yorgunlukları son haddine ulaşınca bekleyişleri dayanılmaz bir hal alır. Kendilerini bu zorlu bekleyişten kurtarması için Allah katında değerli olduğunu düşündükleri peygamberlere başvururlar ve hesabın başlatılması cennet veya cehenneme gönderilmeleri için şefaât isterler. Önce babaları Âdem'e başvururlar. Ondan olumlu bir cevap alamayınca Nuh'a giderler. Fakat ondan da dertlerine bir çare bulamazlar. Daha sonra İbrahim'e, Musa'ya sonra İsa'ya gidip şefaât etmelerini isterler. Başvurdıkları bütün peygamberler onlara şöyle der: "Allah bugün o kadar öfkelenmiştir ki, bu kadar çok ne daha önce ne de daha sonra öfkelenir." Peygamberler dahi Rablerinin gazabının şiddetinden ve kendi dertleriyle meşguliyetlerinden şefaât için Rablerine başvuramazlar. O gün hepsi kendi derdiyle meşguldür ve "Nefsi, nefsi! (Kendi canım, kendi canım!)" demektedir.

"O gün herkes gelip kendisini savunacak, herkese yaptığının karşılığı eksiksiz ödenecek, onlara haksızlık edilmeyecektir."³⁹⁴

O gün insan kendisi haricinde yaratıklardan hiçbirini düşünmez.³⁹⁵

7. Örnek:

"Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O'nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şânı yücedir."³⁹⁶

Kulu için Allah zenginlik ve fakirlikten birini seçtiği halde kulun diğerini istemesi kadere kızması ve zulümdür. Zenginin imanına zenginlik fakirin imanına da fakirlik uygun düştüğü halde aksini istemek bu durumu bilmeden yapılan şükürsüzlüktür. Kutsi bir hadiste Allah: "وَأَنَّ مِنْ عِبَادِي مَنْ لَا يُصَلِّحُ إِيمَانَهُ إِلَّا الْغَنَى، وَلَوْ أَفْقَرْتُهُ، لَأَفْسَدَهُ ذَلِكَ، وَإِنَّ مِنْ عِبَادِي مَنْ لَا إِيمَانَهُ إِلَّا الْفَقْرُ، وَإِنْ بَسَطْتُ لَهُ، لَأَفْسَدَهُ" /Kullarımdan öyleleri vardır ki, onun imanına fakirlikten başkası uygun düşmez. Eğer onu zenginleştiresem bu onu ifsat eder. Kullarımdan öyleleri de vardır ki, onun imanına da zenginlikten başkası uymaz. Eğer onu fakirleştiresem bu onu ifsat eder."³⁹⁷ buyurmuştur. Allah'ı tanıyan, bilen kaderine razı olur, O'nu suçlamaz.³⁹⁸

³⁹³ Buhari, 3340.

³⁹⁴ Nahl, 111.

³⁹⁵ Muhâsibî, Hâris, *Farzet ki Öldün (et-Tevehüm)*, (Çev. Abdulaziz Hatip), İstanbul: Polen Yay., 2017, s. 39.

³⁹⁶ Kasas, 68.

³⁹⁷ İbn Ebîd-Dünya, *Kitabu'l-Evliya*, 1; Ebu Naîm, *Hilyetu'l-Evliya*, 8/318; Taberânî, *el-Mu'cemu'l Evsat*, 609. Zayıf bir kudsî hadisin son bölümüdür.

³⁹⁸ Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsterşidin*, s. 130.

8. Örnek:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ” / *Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez.*”³⁹⁹

Ebû Sa’lebe el-Huzenî, Peygamber efendimize ﷺ bu ayetin anlamını sormuş ve Peygamber ﷺ “Ey Ebû Sa’lebe, iyiliği emredin, kötülüğü nehyedin. İtaat olunan bir cimrilik, tabi olunan arzu ve görüş sahiplerinin kendi görüşleriyle övündüklerini gördüğünde nefsinı kurtarmaya bak.”⁴⁰⁰ demiştir.

3.3.1.3. Sahabe kavli

1. Örnek:

“إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ” (kulluk görevlerinde ve işlerinde) *dosdoğru olanlara, hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.*”⁴⁰¹

Ayeti ile ilgili olarak Muhâsibî şunları nakleder: Süfyan b. Abdullah es-Sakafi: “قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، قُلْ لِي فِي الْإِسْلَامِ قَوْلًا لَا أَسْأَلُ عَنْهُ أَحَدًا بَعْدَكَ، وَفِي حَدِيثِ أَبِي أُسَامَةَ غَيْرِكَ، قَالَ: قُلْ: آمَنْتُ بِاللَّهِ، ثُمَّ اسْتَقِيمَ.” “Ey Allah’ın Resulü ﷺ, Bana bir şey söyle ki, ona sarılayım ve kurtulayım” diye sordu. Allah Resulü ﷺ de: “Allah’a inandım de sonra da dosdoğru ol”⁴⁰², buyurdular. Ömer b. Hattab (r.a.): “Dosdoğru olanlar, Allah’a itaat ile dosdoğru olurlar, tilkinin kıvrması gibi kıvrarak değil” demiştir. Ebu’l-Aliye er-Riyahi: “Dosdoğru olanlar, dini sadece Allah için yapmakta, davette ve amelde ihlaslı olanlardır. Ardından Muhâsibî istikameti Kur’an ile amel etme, sünneti takip etme, cemaatten ayrılmama olan üç esasa bağlamıştır.”⁴⁰³

2. Örnek:

“إِنَّ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ” / *Ki onlar, namazlarında huşu içindedirler*”⁴⁰⁴

Ayeti hakkında Ali (r.a.)’dan “Buradaki huşu, kalbin huşusu, Müslümana karşı yumuşak başlılık ve namazdan başka şeye yönelmemek demektir.” sözünü nakletmiş ve bu sözü Peygamber ﷺ’den “فَإِنَّ اللَّهَ يَنْصُبُ وَجْهَهُ لَوَجْهِ عِبْدِهِ فِي صَلَاتِهِ مَا لَمْ يَلْتَفِتْ” “Kul namazda olduğu ve başka şeye yönelmediği sürece, Yüce Allah da ona yönelir.”⁴⁰⁵ hadisi ile desteklemiştir. Kendisi bu iki rivayeti birleştirerek, “O’nun huzurundaki haşyet ve hayâyı “Onların, namazlarında huşu içinde olmaları gerekir ve bu kendisi başka yöne yönelmişken ilahi

³⁹⁹ Mâide, 105.

⁴⁰⁰ Ebû Dâvud, 4341; Tirmizî, 3058, İbn Mâce, 4014.

⁴⁰¹ Ahkaf, 13.

⁴⁰² Müslim, 38.

⁴⁰³ Muhâsibî, *Risaletü’l Müsterşidin*, s. 109.

⁴⁰⁴ Mü’minun, 23/2.

⁴⁰⁵ Tirmizî, 2863.

nazarın kendisine bakmasından hayâ etmelidir. Zira bu kıldığı namaz son namazı olabilir”, sözleriyle anlatmıştır.⁴⁰⁶

3. Örnek:

“مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا”
/Müminlerden bir kısmı Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaadlerini) asla değiştirmediler.”⁴⁰⁷

Ayetinin iniş sebebi hakkında iki hadise nakledilmiştir. Birincisi, Enes b. Malik kanalıyla gelen olaydır:

“Amcası Enes b. Nadr Bedir Savaşı'na katılmamıştı. Kendi kendine “Hz. Peygamber'in katıldığı ilk savaşa katılamadım. Eğer Allah'ın Resulü tekrar Kureyş müşrikleriyle karşılaşırsa neler yapacağımı, Allah gösterecek!” dedi. Uhud Savaşı'na katılan Müslümanlar geri çekilince, Sa'd b. Muaz'la karşılaştı. Ona “Ya Sa'd! Nereye! Doğrusu Uhud tepesinin gerisinden bana Cennet kokuları gelmektedir.” diyerek müşrik saflarına daldı. Kılıç, mızrak ve ok darbelerinden seksen küsur yara aldı ve şehit oldu. Onu ancak kız kardeşi parmak uçlarından tanıyabildi. İşte bu olay üzerine “Mü'minler içinde Allah'a verdikleri sözde duran nice erler var. İşte onlardan kimi sözünü yerine getirdi.” ayeti nazil oldu.”⁴⁰⁸

Enes b. Nadr verdiği söze uygun olarak öldü. "Kimi de beklemektedir." yani sözüne sadıktır ve verdiği sözün gerçekleşip ona uygun bir şekilde öleceği günü beklemektedir.

“أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ انْصَرَفَ مِنْ أُحُدٍ مَرَّ عَلَىٰ مَصْعَبِ بْنِ عَمِيرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَهُوَ مَقْتُولٌ عَلَىٰ طَرِيقِهِ، فَوَقَفَ عَلَيْهِ وَدَعَا لَهُ ثُمَّ قَرَأَ: ((مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا))”⁴⁰⁹ Peygamber ﷺ, Mus'ab b. Umeyr'i şehit olmuş yatarken gördüğünde aynı ayeti okudu.⁴¹⁰ Bu da ikinci olaydır.

3.3.1.4. Tâbiîn kavli

1. Örnek:

Tâbiîn âlimlerinden Mücâhid'in, yüce Allah'ın,

“حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ”
/Namazlara ve (bunlar arasında) orta namaza devam edin; gönülden boyun eğerek (vakit ve erkâna riâyet ederek) tam teslimiyetle Allah'ın huzurun (da namaz)a durun.”⁴¹¹

Ayeti hakkında “Huşu, Allah korkusuyla gözün aşağı inmesi, kolun kanadın düşmesidir.”⁴¹² dediğini aktarır.

⁴⁰⁶ Muhâsibî, Hâris, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, (Çev. Muhammed Coşkun), İstanbul: İlk Harf Yay., 2012, s.117.

⁴⁰⁷ Ahzab, 33/23

⁴⁰⁸ Buhârî, 2805; Müslim, 1903.

⁴⁰⁹ Ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 2/207. Mürseldir.

⁴¹⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 95.

⁴¹¹ Bakara, 238.

⁴¹² Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.115.

2. Örnek:

Tâbiîn âlimlerinden İkrime'nin;

“الَّذِي يَرَاكَ جِئْنَا تَفْوَمًا” /O (Allah) ki (namaza) kalktığın zaman seni görür. (O,) secde edenler arasında (onların iyi bir kul olmalarını sağlamak için) dolaşmanı da (görür).”⁴¹³

Ayetinin tefsirinde hakkındaki: “Peygamberin ﷺ kıyama, rükûsu, secdesi ve oturması kastedilmektedir.” sözünün ardından Muhâsibî, namazda huşuya ulaştıracak olacak şey, kişinin namaz esnasında Rabbinin kendisine bakışına muhatap olması, kendisine edilen nazarı üzerinde hissederek O'nun emrini nasıl yerine getirdiğine dikkat ediyor olmasıdır. Bu durumu hisseden kul hayâ ve huşu içine girer,⁴¹⁴ demiştir.

3. Örnek:

Tüm insanlar mahşer günü toplandığında hesabın başlamasından evvel bekleyişlerini tasvir ederken, Katade veya Ka'b'den:

“يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ” /O gün insanlar, âlemlerin Rabbinin huzurunda duracaklar”⁴¹⁵

Rabbinin huzurunda: “Üç yüz sene kadar duracaklar.” rivayetine yer vermiştir. Buna ek olarak aynı ayet hakkında Hasan-ı Basri'den şu şekilde işittiğini söylemiştir:

“Müddeti elli bin yıl takdir edilen sürede, ayakta bekleyen ademoğlunun vaziyetini bir düşün! O insanlar bu bekleyişte aç ve susuzdurlar. O kadar ki açlıktan incemiş susuzluktan yanmışlar. Ateşin sıcaklığı ve rüzgarı şiddetlenmiş. Kızgın bir nehrinden su içirilmişler.”⁴¹⁶

4. Örnek:

Suneyd b. Davud, Haccac'tan, o da Cüreyc'den rivayet etmiştir ki, Mücâhid,

“وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ” /Onlara, önünüzdeki ve arkanızdaki olaylardan sakının ki; esirgenesiniz, dediği zaman, (yüz çevirirler).”⁴¹⁷

Ayetinin hakkında: “Günahlardan (sakının), çünkü günahların terkiyle rahmet gerekli olur”⁴¹⁸ demiştir.

5. Örnek:

Ebu Nasr, Haccac'dan, o da Mansur'dan, o da İbrahim veya Mücâhid'in

“وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ” /Rabbinin makamından korkan için iki Cennet vardır.”⁴¹⁹

Ayeti ile ilgili olarak: “Kul, günah işlemek ister veya ona yeltenir, sonra Rabbinden korkar ve günahı terk eder.” dediğini nakletmiştir.⁴²⁰

⁴¹³ Şuara, 26/28-219.

⁴¹⁴ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.117.

⁴¹⁵ Mutaffifin, 6.

⁴¹⁶ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s. 38.

⁴¹⁷ Yasin, 45.

⁴¹⁸ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 50.

⁴¹⁹ Rahman, 55/46.

⁴²⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 50.

6. Örnek:

Suneyd, Haccac'dan o da İbn Cüreyc'den, Mücâhid'in,

“وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ /ve göğüslerin gizlediği”⁴²¹ ayeti hakkında “Nefsin konuştuğu şeyler.” dediğini nakleder.⁴²²

7. Örnek:

Hasan-ı Basri, Allah'ın Müslümanın ameli için ancak ölümü bir son olarak koyduğu, ölüm gelmeden amellerin de bitmediğini, rivayet etmiştir.

“وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ” /Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”⁴²³ ayetinde “yakîn”, “ölüm” anlamındadır.⁴²⁴ demiştir.

8. Örnek:

“وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَيْنَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ”

“Onların içinde öyleleri var ki, ‘Allah bize lütuf ve kereminden bahşederse biz de elbette hayır yolunda harcar ve iyi kimselerden oluruz’ diye Allah’a söz vermişlerdi. Ama Allah onlara lütuf ve kereminden ihsan edince hemen cimrilik gösterdiler ve yüz çevirdiler, zaten yan çizip duruyorlardı.”⁴²⁵

Allah ﷻ, bu ayetinde kendisine söz verip sonra bu sözünden cayanları yalancı olarak vasıflandırmaktadır. Mücahit gerçekte iki kişinin halkın karşısında bu sözü verip daha sonra da sözlerini tutmadıklarını söylemektedir. Fakat Mabel b. Sabit devamında gelen

“أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ” /Hâlâ anlamadılar mı ki Allah onların sırlarını da gizli görüşmelerini de bilir ve Allah bütün gizlileri eksiksiz bilmektedir!”⁴²⁶ ayetini delil göstererek bu sözü kendi içlerinden verdiklerini söylemektedir.

Her hâlükârda Allah bu kişiler için şöyle denmiştir:

“فَاعْتَبَهُمْ يَفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ” /Bunun üzerine Allah da kendisine verdikleri sözden caydıkları ve hep yalan söyledikleri için, kendi huzuruna çıkacakları güne kadar yüreklerine münafıklığı yerleştirdi.”⁴²⁷ buyurmuştur. Allah onları yalancı olarak vasıflandırdı ve vefatlarına kadar onlar için münafıklığı takdir ederek tövbe etmelerine izin vermedi ve böylece ebedi olarak kurtulamadılar.⁴²⁸

9. Örnek:

“وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُبَيِّضُونَ فِيهِ وَمَا يَعْرُبُ عَنْ” /Ne zaman sen bir faaliyet göstereceksen, Kur’an’ın bir bölüm okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe koyduğunuzda muhakkak ki biz üzerinizde gözetleyici oluruz. Ne yerde ne de gökte,

⁴²¹ Mü'min, 40/19.

⁴²² Muhâsibî, er-Riaye, s. 50.

⁴²³ Hicr, 15/99.

⁴²⁴ Muhâsibî, er-Riaye, s. 62.

⁴²⁵ Tevbe, 75-76.

⁴²⁶ Tevbe, 78.

⁴²⁷ Tevbe, 77.

⁴²⁸ Muhâsibî, er-Riaye, s. 94.

zerre miktarı bir şey bile rabbinin bilgisi dışında kalmaz; bundan daha küçük veya daha büyük ne varsa istisnasız apaçık bir kitapta yazılıdır.”⁴²⁹ ayetinin tefsirinde Hasan-ı Basri şöyle söylemiştir:

“Bir işe başladığım zaman Allah’ın seni ve amellerini gördüğünü ve senden haberdar olduğunu sana bildirmektedir. İşin başlangıcında da öncesinde de durum aynıdır. Fakat Allah kulunun bundan haberdar olduğunda yaptıklarından utanmasını ve rızası olmayan işlerle meşgul olmamasını istemektedir. Rızasına aykırı bir işle meşgul olurken Allah’ın haberdar olduğunu ve izlediğini hatırlama getirirse, Allah’tan utanıp, korkup bu kötü ameli tamamlamadan terk etmelidir.”

Muhâsibî bu durumu takva derecelerine ulaşamamış Allah’ın hoşuna gitmeyen davranışlara başlayınca kadar durumu fark edemeyen gafil kişilerin hallerine örnek olarak verir. Bu derecedeki insanlar hoş olmayan bir şeye baktıkları anda Allah’ı ve hesaba çekileceğini hatırlar uyanır ürperir ve korkarak bakışlarını tamamlamazlar. Bütün uzuvlarıyla yapılacak işlerde bu durum aynıdır. Allah’ın şahit olduğunu ayetten anlarlar ve bu şahitlik onları korkutur. Aynı zamanda Allah’ı tazim eder O’nun heybetinin etkisi altına girerler.⁴³⁰

10. Örnek:

*Allah’ın peygamberleri toplayıp da onlara "Size ne cevap verildi?" diye soracağı gün onlar "Bizim bir bilgimiz yok. Bütün gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin" diyecekler.*⁴³¹

O gün yaşanan korku ne büyük bir korkudur ki Allah’ın davetçileri, delilleri, kullarının en hayırlıları ve O’na en yakın olan peygamberlerine ne ile gönderildiklerini ve insanların davetine ne cevap verdiklerini sorduğunda “Hiçbir bilgimiz yok. Şüphesiz ki gaybleri bilen yalnız sensin!”⁴³² cevabını verirler. Peygamberler dahi ümmetlerinin cevabını hatırlayamaz hale gelmişlerdir. Ebu’l-Hasan ed-Dimeşkî’den şöyle rivayet edildi: “Ebu Kurre el-Ezdî’ye dedim ki: ‘İnsanların kalbi kıyamet gününün dehşetli hallerine nasıl dayanır?’ dedi ki: ‘Onlar yeniden diriltildiğinde buna güç yetirecek bir yapıda yaratılırlar.’”

Ebu’l-Hasan dedi ki:

“İshak bin Halef’e Aziz ve Celil olan Allah’ın enbiyalarına hitaben sorduğu: ‘Size ne cevap verildi? Ayetinde peygamberlerin: Bilmiyoruz’ şeklinde cevaplarını sordum ve peygamberler dünyada insanların kendilerine ne yanıt verdiğini hatırlamıyorlar mı?’ dedim. Dedi ki: ‘Peygamberler böyle bir sorulduğunda etkilendikleri heybetin azametinden şaşırır böylece insanların kendilerini nasıl yanıtladığını bilemezler. Yani hakikati ifade ediyorlar. Sonunda akıllarını toplarlar da dünyada aldıkları cevapları hatırlarlar.’”

Ebu’l-Hasan İshak’ın cevabını Ebû Süleyman’a sormuştur, o da bunu doğrulamış ve “Peygamberlerin o andaki sözlerinde doğru olduklarını daha sonra kendilerine gelince, kendilerine ne cevap verildiğini hatırlarlar.” demiştir.⁴³³ Muhâsibî, aynı ayet hakkında Mücâhid’in de benzer bir açıklamasını ekler.

⁴²⁹ Yunus, 61.

⁴³⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 150.

⁴³¹ Mâide, 109.

⁴³² Mâide, 109.

⁴³³ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s. 42.

11. Örnek:

*“Mallarını Allah rızasını dileyerek ve içlerinden gelerek harcayanların misali”*⁴³⁴

Hasan-ı Basrî “O kimselerden biri infakta bulunmayı dilediğinde dikkatli ve tedbirli davranırdı. Bu işi Allah için yaptığına içinde kesin kanaat oluştursa işini yapardı. Allah amellerinde düşünerek hareket eden kullarına merhamet eylesin!” demiştir. Salih kişi hiçbir işini aceleyle faydasını zararını düşünmeden yapmaz.⁴³⁵

3.3.1.5. Genel bir örnek⁴³⁶

Muhâsibî'nin rivayetleri kullanma şeklinin daha iyi anlaşılması amacıyla, tek tek gruplara ayırmadan kendisinin konu bazında yaptığı açıklamalardan bir örnek özet şeklinde sunulmuştur. Burada rivayetleri öncelik sırasına göre zikretmesi ve kendi görüşlerini nasıl eklediği daha net görülebilmektedir.

Ayrıca Muhâsibî'nin tefsirinin genel karakterinde hissedilen ve burada verdiğimiz öğrencisini güzel dinleme konusunda teşvik etmek istediği için yaptığı açıklamalarda da görüleceği üzere, ayetleri seçme ve rivayetler ile açıklama yöntemine ek olarak yaptığı izahlar, tefsir etme niyetinden çok, bütün olarak İslam'ı güzel yaşama amacıyla samimiyetle Kur'an'ı hayata dokunacak şekilde anlama gayretinden ortaya çıkmış olan sözler, bizim için güzel bir tefsire dönüşmüştür:

“Kim Rahman'ın hoşuna gidecek bir surette kulak verirse bununla ona nasihat edilir. Allah tarafından insan için ne takdir edilmiş ise, takdir edildiği ve haber verildiği gibi gerçekleşir.”

*“Muhakkak ki bunda, kalbi olan (tefsirde: akli olan denilmiştir) yahut şahit olarak kulak veren kimse için bir öğüt vardır.”*⁴³⁷

Mücâhid'den “Kalbiyle şahit olmak.” insanın kendi nefsiyle konuşup düşünmeye dalmaması ve anlatılan meselenin idrakinde olması, anlamına geldiği şeklinde bir rivayette bulunup kendi açıklaması ile şu şekilde devam eder; “O halde, Kur'an'ı, ahkâmından bir tanesini, bir ilmi veya nasihati dinleyen insan, kendi içinde işittiği şey haricinde farklı bir şey konuşmazsa dinlediğine kalbini şahit tutmuş demektir. Allah bu şekilde, şahit olana nasihat etmeyi murat etmiştir. Çünkü Allah bu şekilde söylemiş, o halde doğrudur.”

Daha sonra Muhâsibî güzel dinlemenin emir ve bir övgü olduğu ayetleri sıralayarak ilk ayeti daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaya başlıyor.

“Allah, güzel dinleme ile müminleri vasıflandırarak onlara şunu emrediyor”:

*“Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl iz'an sahipleri de onlardır.”*⁴³⁸

*“Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nâil olasınız.”*⁴³⁹

⁴³⁴ Bakara, 265.

⁴³⁵ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 56-57.

⁴³⁶ Bu örnek tefsirciler tarafından dirayet ve işâri tefsir olarak sayılan ifadeler barındırır da Muhâsibî'nin rivayet tefsirini eserlerinde genel olarak işleme üslûbunun daha iyi anlaşılması amacıyla verilmiştir.

⁴³⁷ Kaf, 50/37.

⁴³⁸ Zümer, 39/18.

Namazda veya hutbe esnasında susup Kur'an'ı dinleme hususunda nazil olmuş ise de, bu ayetler her hayırlı sözü dinleyen için bir edeptir diyerek hem dinleme ile ilgili yukarıda geçen ayeti, başka ayetler ile açıklamış hem de bu ayetlerde dinleme emrinin birincil olarak emredildiği namaz ve hutbe haricini de kapsadığını belirtmiştir.

“Allah, Nahle⁴⁴⁰ (başka bir nakilde Ukaz)'de Hz. Muhammed'i dinleyen mümin cinleri de aynı şekilde anlatmaktadır:

وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا، *Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'an'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde "Susup dinleyin!" dediler*⁴⁴¹

“Konuşmayı bırakıp, aklı dinlenen şeye odaklayıp Kur'an'ı böylece dinlemeyi emretmektedir. Umulur ki, kulları güzelce anlasın.”

Daha sonra

نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنَّا تَبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا *Biz onların seni dinlerken neye kulak verdiklerini, kendi aralarında fısıldaşırken de o zalimlerin, 'Siz, sadece büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz!' dediklerini çok iyi biliyoruz.*⁴⁴² ayetindeki manayı örnek göstererek Allah'ın dinlemeyenleri tenkit ettiğini söylemiştir.

Vehb b. Münebbih'den nakledilmiştir: “Uzuvların sükûneti, gözleri kapalı tutmak, kalp huzuruyla candan kulak vermek sonra anlatılanı uygulamaya azmetmek, dinlemenin adabındandır.” Rahman'ın ilk olarak müminleri kendisiyle terbiye ettiği şey istekli ve gayretli bir şekilde dinlemeye niyet etmeleri, kalp huzuruyla dinlemeleri ve sonra amel etmeleridir. İşte bu Allah'ın seveceği dinlemedir.

Hikmet ile konuşan bir kişi, şunu söylemiştir: “Güzel konuşmayı nasıl öğrendiyse güzel dinlemeyi de öğren! Nitekim söze başlayan kelimini sonlandırıncaya kadar kendisine konuşma hakkı tanımak, karşılık vermede acele etmemek, muhatapla yüz yüze bulunmak, söylediklerini doğru anlamak için candan dinlemek ve konuşanın anlaşıldığını kendisine hissettirecek davranışlarda bulunmak, dinlemenin adabındandır.” el-Gulabi, Sufyan b. Uyeyne'yi şöyle derken duymuştur: “İlmin başı güzel dinlemedir. Sonra anlama, sonra hıfz etme, sonra onunla amel etme ve sonra da onu yayma gelir.”

Rivayetlerinin sonunda bir darb-ı mesel anlatır: Saçılan bir avuç tohumun hikayesinde tohumlardan birkaçı yola, birazı üzerinde çok az toprak olan kayalıkların üzerine birazı dikenli topraklara birazı da diken ve karaların olmadığı temiz topraklara saçılır. Kayalık bölgelerde tohumlar yeşermez, dikenli yerlerde yeşerse de kurur işe yaramaz halde olur, temiz topraklarda yetişenler ise yararlı hale gelir. Bu hikâye de tohum hikmetli söze, yol söz dinlemek istemeyen sonucunda da duysa da unutan kişiye, kayalık dinlese de uygulama sabrı olmayan neticede de dinlediğini ifsat eden kişiye, temiz topraklar ise hikmetleri dinleyip anlayan ve uygulama gayreti bulunup fayda gören kişiye misal getirilmiştir.

Konuyla ilgili Hâris el-Muhâsibînin sonuç cümleleri ise şu şekilde:

Sana anlatacaklarımı, tarif edildiği gibi dinle! Şayet böyle yaparsan, Rabbin dinlediklerinden istifade edebilmene müsaade eder. Çünkü kul, Rabbinin razı olacağı bir hal ve tavırla dinlerse, Rabbi ona razı olacağı manaları bulma imkânı bahşeder. Çünkü Allah, kulak verenin

⁴³⁹ A'raf, 7/204.

⁴⁴⁰ El-Vâdî, *Sahîhu Delailu'n-Nübüvve*, 49. Hasen hadistir.

⁴⁴¹ Ahkaf, 46/29.

⁴⁴² İsra, 17/47.

neye kulak verdiğinden, ilgisinden ve niyetinden son derece haberdardır, her hareketini de murakabe etmektedir. Allah'ın kendisini bilmeye istekli olmayanları tenkit ettiğini ve insanların bu hallerinden haberdar olduğunu söylerken bunları duymadın mı?

“نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنَّا تَسْتَمِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا” /Biz onların seni dinlerken neye kulak verdiklerini, kendi aralarında fısıldaşırken de o zalimlerin, ‘Siz, sadece büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz!’ dediklerini çok iyi biliyoruz.”⁴⁴³

O halde, Aziz ve Celil olan Allah seni murakabe etmektedir, çabalarını ve isteklerini görmektedir. Kalbini, yazdıklarını izlerken ve beni dinlerken, Allah'ın rızasına uygun olacak hususlarda sağlam tut ki; Allah'ın nusreti, lütfu ve iradesiyle, O'na layıkıyla itaatte bulunmaya imkan bulabilesin.”⁴⁴⁴

3.3.1.6. Kaynak belirtilmeden yapılan tefsir rivayetleri

“إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ” /Biz bu kitabı sana gerçeğin bilgisi olarak indirdik; öyleyse içten bir inanç ve bağlılık göstererek sadece Allah'a ibadet et.”⁴⁴⁵

Tefsirinde, “İçine hiçbir şüphenin katılmadığı şey.” denilmiştir.⁴⁴⁶

3.3.2. Rey Tefsiri

Muhâsibî Riyâe'de yanlış rey ile övünmeyi nefyetme başlığı altında sadece Kur'an ayetlerini anlamaya has kılmadan tüm İslami hususlarda rey'in yeri ile ilgili genel bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamalarından da anlaşılacağı üzere Kur'an'ın tefsir edilmesi de dahil olmak üzere rey makbul ve makbul olmayan görüşler olarak onun nezdinde de ikiye ayrılmıştır: Kul kendini eleştirmeli. Kitap, sünnet, icmâ' ve sarîh bir delil olmadıkça kendi görüşünü güzel görüp kabul etmemeli. Nefis yaratılışı itibarıyla sehiv ve gaflette olduğundan hata ve eksikliklere meyillidir. Çok defalar kötü teviller yapmış buna rağmen gafletten uyanıp nefsin arzularının ve şeytanın görüşlerini güzel göstermesini anlayana kadar kuşkusuz isabet ettiğini zannetmiştir. İnsan bu hakikatleri kalbine iyice yerleştirmeli salih kimselerin yaptığı gibi kitap ve sünnete başvurmadan, basiret ve ilim sahiplerine danışmadan kendi görüşünü tercih edip doğru olduğuna kanaat getirmede acele etmemelidir. İbn Mes'ud'un kendisine evlenip de duhul gerçekleşmeden ve mehri de belirlenmemiş olduğu halde kocası vefat eden kadının durumu sorulduğunda yanlış hüküm verme korkusuyla bir ay beklediği, cevap vermek zorunda kaldığında ise “Ben bu meselede kendi görüşümle hüküm vereceğim, eğer isabet ettimse bu Allah'tandır, şayet isabet etmediysem bu kendi nefsimdendir.” demiştir.⁴⁴⁷

Kendi kitaplarından rey tefsiri örnekleri:

1. Örnek:

“أَنْتُمْ مِمَّا أُوجِي إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا” /Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah'ı anmak en büyüktür. Allah yaptıklarınızı bilir.”⁴⁴⁸

⁴⁴³ İsra, 17/47.

⁴⁴⁴ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 40-43.

⁴⁴⁵ Zümer, 2.

⁴⁴⁶ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 56.

⁴⁴⁷ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 385.

⁴⁴⁸ Ankebut, 29/45.

Muhâsibî Kitab'ı okumak, namaz kılmak ve bunun kötülüklerden menetmesi arasındaki bağı şöyle anlatmaktadır. Namaz kılarken kişinin okuduklarını tefekkür etmesi ona dininde basiret kazandırır. Böylece Allah'ın üzerindeki nimetini, buna karşılık kendi eksik ve kusurlarını fark eder. Namaz esnasında Kur'an'ı tefekkür onu günahlardan uzak tutmak için kafidir. Daha iyi anlamak için Kur'an acele etmeden tertil ile okunmalıdır. Peygamber ﷺ'in namaz esnasında Kur'an'ı okuduğu gibi tane tane, harflerin nerde ne kadar uzatılacağına dikkat ederek okuyan kişi mutlaka bundan dinine bir fayda elde edecektir, der. Hasan-ı Basri'den şunu nakleder: “Kim kendisinin ne olduğunu görmek istiyorsa, kendisini Kur'an'a arz etsin.” Yine bir rivayette meleklerin kalbin huşusuna göre namazları eksik ya da tam yazdıklarını söyler. Alim kişiler duydukları huşudan dolayı gözlerini hiçbir yöne çevirmeden ve akıllarına dünyevi hiçbir şey getirilmeden namaz kılarlar. Marifetullah sahibi bir mü'minin, Rabbine en çok yöneldiği ve Rabbinden en fazla korktuğu an namaz anıdır ki bu sayede namaz o kulu bir diğer namaza kadar günahlardan korur,⁴⁴⁹ demiştir.

2. Örnek:

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“كُتِبَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ مَبْرُوكًا لِيَتَذَكَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ” / (Kur'an) âyetlerini iyiden iyiye düşünsünler diye indirdiğimiz mübarek bir kitaptır ve onu sana, akli olanlar öğüt (ve ibret) alsınlar diye indirdik.”⁴⁵⁰

Ayetinde bahsedilen iyiden iyiye düşünmek ve Kur'an'ı anlayabilmek için Muhâsibî, hadislerden yola çıkarak bir yöntem tarif eder. Kur'an'ı okurken acele etmeden ağır ağır okumak, Peygamber ﷺ'in namaz esnasında okuyuşu gibi tane tane harflerin uzatma yerlerine dikkat ederek okumak daha iyi anlamaya yardımcı olur ve daha kıymetli bir okuyuştur. Mahşer gününde insana şöyle denilecektir: “يُقَالُ لِمَنْ أَقْرَأَ الْقُرْآنَ وَارْقًا وَرَيْلًا كَمَا / Dünyada Kur'an'ı nasıl okuduysan burada da öyle oku, ulaşacağın konum, okuduğun son ayete göre olacaktır.”⁴⁵¹ O halde Kur'an'ı anlama gayretinde esas amacın, kalbinde Allah'a olan tazimini yüceltmek, O'nun celalini zikretmek olmalıdır.⁴⁵² Okuduğu ayetleri tertil üzere okuyan kimse ya aklını uyandıran bir uyarıcı ya kendisine dinde basiretli olmasını sağlayacak bir fayda elde edecektir. Okuduklarında kendi lehine veya aleyhine delil olacak hususlar bulacaktır deyip Hasan-ı Basri'den “Ne hakkında indirildiğini ve neyin murat edildiğini düşünmeden hiçbir ayeti okuyup geçmiş değilim.” sözünü nakleder.

Bu anlama çabasında Muhâsibî'nin üzerinde durduğu önemli bir husus Allah'a tevekkül etmektir. Yapılan iş ne kadar zihinsel bir aktivite olursa olsun kişinin aklına güvenerek Allah'ın kitabını diğer kitaplar gibi akademik bir yaklaşımla okumanın bizi amacımıza ulaştıramayacağına işaret eder. Tefekkürün kapıları salt akıl ile değil akıllıca bir istek, emek sarf etmek ve Allah'a tevekkül ile açılabilir. Allah, himmetini toplayıp dinleyenleri

⁴⁴⁹ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.116.

⁴⁵⁰ Sad, 38/29.

⁴⁵¹ Ebû Dâvud, 1464; Tirmizî, 2914.

⁴⁵² Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.114.

*Muhakkak ki, bunda, kalbi olan yahut şahid olarak (zihnini toplayarak dikkatle) kulak veren kimse için bir öğüt vardır.*⁴⁵³ ayetinde anlatmıştır.

Tefsirlerde ‘şahit olma hali’ni ‘gaip olmamak, hazır bulunmak’ anlamlarıyla açıklamışlardır. Gayretin bir kısmı dünya ile ilgili işlerde kalmışken insan ahireti tam istenilen gibi düşünemez. Aklının ahiret işleri üzerinde düşünmesi için himmetin bütünüyle toplanması gerekir. Ebu'l Ali'ye, “Tefekkür kapısını açmanın anahtarı nedir?” denilince: “Himmetin toplanmasıdır. Çünkü kul himmetini toplayınca düşünür, düşününce nazar eder, nazar edince de kalp gözüyle görür.” demiştir. Peki insan himmetini nasıl toplayabilir? Muhâsibî bu soruya şöyle cevap veriyor. Himmetini toplamak için yapman gereken ilk olarak düşünmek istediğin şey dışında başka hiçbir şeyle organlarını meşgul etmemektir ki Allah,

*Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl iz'an sahipleri de onlardır.*⁴⁵⁴ buyurmuştur.

Tabiki bunda istenilen amele yardımcı olacak bir kişiyi dinlemek, bu amaçla kitaplar okumak istisnadır. İbn Mes'ud, “Hitap ettiğin kimselerin seni rahatlıkla görebilecekleri yerlerde konuşma yap.” demiştir. Meseleleri iyice anlamak istediğinde dünya ile irtibatını kes, bir şeye baktığında ancak ibret nazarıyla bak. Aksi halde sana tefekkür kapıları açılmaz.

*Biz نحنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهٖ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَى إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِنَّا تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا، onların seni dinlerken neye kulak verdiklerini, kendi aralarında fısıldaşırken de o zalimlerin, "Siz, sadece büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz!" dediklerini çok iyi biliyoruz*⁴⁵⁵ ayeti Kur'an'ın gerektiği gibi dinlenmediği bir duruma işaret ederken,

*Bir وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفْرًا مِّنَ الْجِنَّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَىٰ قَوْمِهِمْ مُّنْذِرِينَ، zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'an'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde ‘Susup dinleyin!’ dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler.*⁴⁵⁶ ayetinde Kur'an'ı dinlemek için diğerlerini susturan cinler övülmüştür. Başka bir ayette de Allah

*Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun!*⁴⁵⁷ buyurmuştur.

İbn Mes'ud'un oğlu Hamza: “Gözlerinle baktıkların, aklını meşgul etmiyorsa, kulağınla duydukların da Allah'ı anmaktan seni alıkoymuyorsa ne mutlu sana!” demiştir. İkincisi: Kalbi, dünya işlerinden bir şey ile meşgul etmemek ve asıl tefekkür etmek istediği konuya odaklamaktır. Hz. Peygamber ﷺ konuyla alakalı olarak “Her vadide,

⁴⁵³ Kaf, 50/37.

⁴⁵⁴ Zümer 39/18.

⁴⁵⁵ İsrâ 17/47.

⁴⁵⁶ Ahkâf 46/29.

⁴⁵⁷ A'raf, 7/204

insanoğlunun kalbinden bir parça vardır. Kalbinin her parçasına ayrı ayrı uyan kişinin, hangi vadede ölüp gideceği Allah'ın umurunda değil!"⁴⁵⁸ buyurmuştur.

“أَكْلِ السَّمْعِ وَهُوَ شَهِيدٌ” / *Aklı olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır.*⁴⁵⁹ ayeti de aynı şekilde, sadece duyduğu Kur'an'a kulak vermesi anlamındadır. İnsan anlattığımız şekilde zihnini ve himmetini Kur'an'ı anlamak için toplayınca kalp huzuru sağlanmış olur. Bu anda kişi aklına değil Allah'a güvenirse Allah'ın inayetiyle önünde geniş ufuklar açılır. Kendini Kur'an'da yer alan cehennem azabı, ahiret halleriyle korkutup, hesabın zorluğunu düşünerek tövbe eden kişinin yaptığı tefekkür en faydalı tefekkürdür.⁴⁶⁰

3. Örnek:

Allah için ziyaret ettiğin bir yerde eğer Allah'ın hoşuna gitmeyecek konuşmalara dâhil oluyorsan sırf nefsinin rahatı için bu ziyaretleri yapmayı terk etmelisin. Kendilerinden şüphe etmesen de aranızdaki sevgi bağı sizi gaflete ve harama sürüklüyorsa, onlara karşı teyakkuzda bulun ve Allah'ın cennet ehli hakkında ne dediğini hatırlardan çıkarılma der ve

“أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ” / *Doğrusu biz' derler, 'Daha önce yakınlarımız arasındayken için için bir korku taşımaktaydık (değil mi?)'*⁴⁶¹,

“إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا” / *Şüphesiz o, (dünyada iken) yakınları arasında neşeliydi.*⁴⁶² ayetlerini zikreder.⁴⁶³

4. Örnek:

“اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ” / *Allah, iman edenlerin dostu ve yardımcısıdır; onları karanlıklarından aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin dostları da tâğuttur ki onlar da onları aydınlıktan çıkarır karanlıklara (sokar). Onlar, ateş ehlidirler; onlar orada ebedî olarak kalacaklardır.*⁴⁶⁴

Muhâsibî için karanlıklardan aydınlığa çıkmak şüphe azabından yakîn rahatlığına ulaşmaktır. Kur'an'ın gereklerini yerine getirip, Kur'an'ın gösterdiği gibi korku ve ümidi birlikte kalbinde taşıyıp, kıssalarından ibret alıp, müteşâbih ayetlerine iman etmektir.⁴⁶⁵

5. Örnek:

“رُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ” / *Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılıp biriktirilmiş altın ve gümüşten ve (otlağa) salınmış (özel besili) atlardan; (deve, sığır, koyun, keçi gibi) hayvanlardan ve ekinlerden yana nefsin istekleri, insanlara süslü (cazip)*

⁴⁵⁸ el-Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, 6876. Zayıftır.

⁴⁵⁹ Kâf, 50/37.

⁴⁶⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 78-82.

⁴⁶¹ Tur, 26.

⁴⁶² İnşakak, 13.

⁴⁶³ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 343.

⁴⁶⁴ Bakara, 257.

⁴⁶⁵ Muhâsibî, *Risaletü'l Müsterşidin*, s. 39.

gösterildi. Bunlar (imtihan için verilen) dünya hayatının (geçici birer) nimetidir. Varılacak yerin en güzeli ise Allah'ın katındadır.”⁴⁶⁶

”كَأَلَّا بَلَّ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ“

”وَإِنذَرُونَ الْآخِرَةَ“ /Hayır! Hayır! (Ey insanlar!) Siz (çoğunuz) çabuk geçen (şu dünyayı) seviyorsunuz da âhireti bırakıyorsunuz.”⁴⁶⁷,

”وَإِنذَرُونَ الْآخِرَةَ“ /İnsan, hayrı istediği kadar (bazen) şerri de ister. İnsan çok acelelidir.”⁴⁶⁸ ayetleri ile

”فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِفُونَ“ ”وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ“ /Gökte, hem rızığınız (ın sebepleri) hem de (size) vaadedilen şeyler vardır. İşte, göğün ve yerin Rabbinde ant olsun, ki o (vaat edilenler), sizin konuştuğunuz (ses) gibi apaçık gerçektir.”⁴⁶⁹,

”وَاتَّقُوا اللَّهَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ“ /Allah'tan korkun ve mü'minler ancak Allah'a dayanıp güvensinler.”⁴⁷⁰,

”O halde tevekkül eden (mü'min)ler, yalnız Allah'a güvenip dayansınlar.”⁴⁷¹

Ayetleri arasında kalbin durumu ve insan nefsi kapsamında bir karşılaştırma yapmıştır. İlk gruptaki ayetlerde bahsedilen durumun insan tabiatında var olduğunu bildirmektedir. Ancak mü'minler Allah'ın Rezzak olduğuna, kulların rızkını üstlendiğine, herkesin rızkını taksim ettiğine ve belirlediği vakitte vereceğine iman etmişlerdir. Böyle olmalarından dolayı tevekkül ehli olarak nitelenmişlerdir. Herkeste olduğu gibi onların da tabiatları onları çalışıp kazanmaya sevk etse de kendilerini mal biriktirmeye ve bu malı hemen elde etme, mala götürecektir sebeplere sarılma gibi istekleri tabiatlarında bulunsun da temel vasıfları tevekkül ehli olmalarıdır. Çünkü bütün bu vasıflar imana bağlıdır ve onları iman ve tasdik özelliklerinden uzaklaştırır. Allah onları tabiatlarını değiştirmekle mükellef tutmamıştır. Eğer mü'minler tabiatlarındaki bu özellikleri ilahi emre uygun olarak kullanırlarsa bu onlara zarar vermez. Fakat hadlerini aşır, ilahi emre aykırı davranırlarsa tevekkül vasıfları zedelenir.

”يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ“ /Ey insanlar! Yeryüzündeki helal ve temiz şeylerden yiyin. (Pis ve haram olan şeyleri yiyip içmede) şeytan (ve benzerlerinin) adımlarını izlemeyin. Çünkü o(nlar) sizin için apaçık bir düşmandır.”⁴⁷²

Allah kullarına rızık aramayı mübah kılmış, fakat koymuş olduğu sınırları aşmayı yasaklamıştır.⁴⁷³ diyerek, mü'min bir kişinin her iki gruptaki ayetlerden payını görmezden gelmeden hikmetli davranışı insani hakikatler üzerine bina etmiştir.

⁴⁶⁶ Al-i İmran, 3/14.

⁴⁶⁷ Kıyamet, 75/20-21.

⁴⁶⁸ İsra, 17/11.

⁴⁶⁹ Zariyat, 51/22-23.

⁴⁷⁰ Mâide, 5/11.

⁴⁷¹ İbrahim, 14/12.

⁴⁷² Bakara, 2/168.

⁴⁷³ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.23-24.

3.3.3. Fıkhî Tefsir

Muhâsibî, eserlerinde tasavvuf alanına dair konularda çoğunlukta olmak üzere, bunun dışında helal kazanç, namaz, zalime yardım, miras konularında tercih ettiği hükümleri açıklarken ayet, hadis ve âlimlerin farklı görüşlerine yer vermiş ve bu görüşler arasında tercih yapmıştır. Tasavvuf alanındaki konularda fıkhî bir üslûp kullanması nedeniyle ahlaki hükümler başlığı altında bunun örneklerine yer verilmiştir.

3.3.3.1. Hüküm çıkarma/ İstinbat

1. Örnek:

Zalimlere yardım etmenin hükmünü açıklarken Hâris el-Muhâsibî öncelikle kurra ve mutasavvıf bir grubun zalimlere yardımcı olmamak için uzlete çekildiklerini ve el emeği ile çok az bir şeyler kazanıp onunla yetindikleri bir yaşamı benimsediklerini ve bu tercihlerine “*إِيْلِيك وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ*” /*İyilik ve takvâda yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah’tan korkun! Şüphesiz Allah’ın, cezası çok şiddetlidir.*”⁴⁷⁴ ayetini ve “*إِنَّهَا سَتَكُونُ أَمْرَاءَ يَكْذِبُونَ وَيُظْلِمُونَ، فَمَنْ*” “*صَدَّقَهُمْ بِكَذِبِهِمْ، وَأَعَانَهُمْ عَلَى ظُلْمِهِمْ؛ فَلَيْسَ مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُ، وَلَا يَرُدُّ عَلَيَّ الْحَوْضَ*” ‘Muhakkak ki yalan söyleyen ve zulmeden yöneticiler olacaktır. Kim onlara zulümlerinde yardım eder, yalanlarını doğrularsa bilsin ki ben onunla aynı tarafta değilim ve o, cennette Kevser havuzunun başında benim yanımda yer almayacaktır.’⁴⁷⁵ hadisini delil getirdiklerini ancak bazı fukahânın bu hadiste ‘kim zalimlere yardım ederse’ ifadesinin ‘kim onlara zulümlerinde yardım ederse’ şeklinde anlaşılmasını gerekli gördüklerini ve zulüm dışındaki işlerinde mutlak olarak yardım etmeyi helal gördüklerini söyleyerek diğer bir grubun zalimlere yardım etmemenin ve onlardan uzaklaşmanın gerektiği görüşünde olduklarını bu düşüncelerini “*İçkinin kendisi, satıcısı, alıcısı, taşıyanı, taşıtanı, onun üzümünü sıkkanı ve sıkıtırını ve kazancını elde edeni lanetlenmiştir.*”⁴⁷⁶ hadisi ile delillendirdiklerini nakleder.

İçlerinde Süfyan-ı Sevri, Fudayl b. Iyaz, Meafi b. Umman, Veki b. El-Cerrah, Ebu İshak el-Fezari, İsa b. Yusuf, Yusuf b. Asbad, İbnu'l-Mübarek, İbrahim b. Edhem, Abbad Utbe el-Havvas, Muhalled b. Huseyin, Ali b. Bekkar, Süleyman el-Havvas, Kasım b. Yezid el-Cürmi, Zeyd b. Ebi'z-Zerka, İbn Ebi Zi'b, Ahmed b. Hanbel, Bişr b. el-Hâris el-Hafî ve Abduvahhab b. el-Verrak gibi alimlerin bulunduğu başka bir grubun da, zalimlere silah ve mühimmat satmanın günah, bunun dışındaki konularda onlara yardım etmeyi ve onlara tabi olmayı terk etmenin ise fazilet olduğu, salih ya da facir mutlaka bir yöneticinin olması gerektiğini, bu olmadan ülkenin ıslah olmayacağını ama hükümdar günahkar ve kötü ise yine de halkı bölmek ve cemaate uymak için ona itaat etmek gerektiği böyle bir yöneticinin devletinde ticaret yapmanın caiz olduğu ancak yöneticiyi yaptığından vazgeçirebilmek için onunla çok yakın ilişkide olunmaması gerektiği görüşünde olduklarını zikreder ve bu son görüşü kendisi de tercih eder.

⁴⁷⁴ Mâide, 5/2.

⁴⁷⁵ Ahmed, Müsned, 23260.

⁴⁷⁶ Ebu Davud, Eşribe,2; Tirmizi, Buyu, 58; İbn Mace, Eşribe, 6, Ahmed, 2899.

Bu tercihine delil olarak, Ömer (r.a.)'ın “Sabret, darp edilsen de zulme uğrasan da sabret!”, Huzeyfe'den “Sultana karşı kılıç çekmek sünnet değildir.” ve Peygamberimiz ﷺ'den “سَتَكُونُ أُمَّرَةً وَأُمُورٌ تُنْكَرُ وَنَهَا قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: تُؤَدُّونَ الْحَقَّ الَّذِي عَلَيْكُمْ، وَتَسْأَلُونَ اللَّهَ” den “Benden sonra birçok fitne ve kargaşa göreceksiniz.” Bunun üzerine kendisine, “O zaman ne yapmamızı emredersiniz?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Üzerinizdeki hakları verin, lehinize olan şeyleri de Allah'tan dileyin.”⁴⁷⁷ hadisini zikreder. A'meş ve Mansur tarafından Yezid b. Vehb'den ve onun tarafından da Abdullah b. Mesud'dan nakledilmiş olan hadisin konusunu İslam'ın önemli ilkelerinden sayar.⁴⁷⁸

İlk bölümde günahkâr kimselerden tamamen uzaklaşıp uzletli seçenlerin görüşlerini tercih etmemiş ve Müslümanların birliği için zalim de olsa yöneticilere zulümleri haricinde kalan işlerinde itaati gerekli görmüştür.

Yine aynı ayet ile ilgili olarak çok ince bir ayrımı aynı kitabında tekrar ele almıştır. “يَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۗ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ” /İyilik ve takvâda yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah'tan korkun! Şüphesiz Allah'ın, cezası çok şiddetlidir.”⁴⁷⁹

Günahta ve düşmanlıkta yardım konusunda farklı rivayetler sıralamıştır; Sa'd b. Ebi Vakkas kendi üzüm bağını yakmış ve “İçki satmaya devam edersem benden daha kötü bir ihtiyar olur mu!?” demiştir, Ebu Katade avlanırken, ihramlı olan arkadaşları ona önündeki kılıcı uzatmayı reddetmişler, ihramlı iken avlanmak yasak olduğu için, avlanan bir kimseye yardım etmeyi mekruh gördüklerini söyleyerek sonuç olarak günah işleyen kimseye yardım etmeyi terk edenler fazilet ehli olurlar demiştir.⁴⁸⁰ Kitabında açık bir tercihte bulunmasa da insanı verâdan uzaklaştıracak, günahkar kimseye günahında yardım sayılabilecek tüm yolların terkini fazilet olarak görmüştür. Yine verâyaya uygun olarak alimlerin ihtilaf ettiği bu gibi durumlarda ihtiyatlı olanı tercih etmek gerektiğini söylemiştir. Bu gibi ayet ve hadislerle açık olarak haramlığı söylenmemiş ve üzerinde ihtilaf edilmiş hususlarda kendisinin de haram demediği ancak ihtiyat ve fazileti tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁸¹

3.3.3.1.1. Ahlaki hükümler

1. Örnek:

“مُؤْمِنِينَ يَتَّقُونَ اللَّهَ وَيَتَّقُونَ النَّاسَ وَيَتَّقُونَ اللَّهَ وَيَتَّقُونَ النَّاسَ وَيَتَّقُونَ اللَّهَ وَيَتَّقُونَ النَّاسَ” /Müminler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”⁴⁸²

Kullar Allah'ın kendilerine garanti ettiği ihtiyaçlarının derdine düşüp de esas yaratılış sebepleri olan Allah'a ibadette eksiklik yapmasınlar diye onlar için tevekkül farz kılınmıştır. Allah onların kendilerine sıkıntı veren rızıklarını üstlenmiş ve

⁴⁷⁷ Buhari, 3603; Müslim, 1843.

⁴⁷⁸ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.58.

⁴⁷⁹ Mâide, 5/2.

⁴⁸⁰ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.72.

⁴⁸¹ Daha geniş açıklama için bkz: Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.74-75.

⁴⁸² Mâide, 5/11.

“Nice canlılar vardır ki, rızıklarını /Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar. Onları da sizi de Allah rızıklandırır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁴⁸³ ve

“فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِفُونَ” /Gökte rızığınız ve size vaat edilen şeyler vardır. Göğün ve yerin Rabbine ant olsun ki o size vaat edilenler, sizin konuşmanız gibi gerçektir.”⁴⁸⁴ ayetleri ile haber vermiştir.

Böylece kulların rızık peşinde koşup da ibadeti terk etme hususunda ileri sürebileceklerine bir mazeret bırakmamıştır.⁴⁸⁵

Aynı zamanda Allah rızık talebini mubah kılmış ve insanların fitratlarında var olan rızık arama özelliklerini yok etmekle mükellef kılmamıştır. Bunun delili şu âyet-i kerimedir:

“فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ”
رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ”
/Allah’ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde (ve mescidlerde)dir ki onların içinde sabah akşam O’nu tesbih eder. (İşte) nice adamlar (var)dır ki onları ne ticaret ne de alışveriş, Allah’ı anmaktan, namazı dosdoğru/gereğine uygun kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoyar. Onlar, (dehşetinden) kalplerin ve gözlerin halden hâle geçeceği bir günden korkarlar.”⁴⁸⁶

Muhâsibî, daha sonra bir hadis ile görüşünü desteklemiştir: “Mü’minin yediği en temiz ve helal rızık kendi kazanmış olduğudur.”⁴⁸⁷ Bu durumun tevekkül farızına ters düşmeyeceğini ve durumun Kitapta, sünnette ve sahabe-i kiramın hallerinde izah ettiği şekilde olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁸ Bu durumda Muhâsibî’ye göre tevekkül farz, rızık aramak ise mubahtır.

2. Örnek:

Bazen Allah’ın Müslüman kulu kalbinden geçen hayırlı bir düşünceyi, kötüdür, bid’attır diye kabul etmez, bırakır. Bu düşünce onu sünnete çağırsa da şeytan tarafından çağrıldığını zanneder. Bu söylediğimizin delili ise bid’at ehli bir kişinin kalbinden sünnete çağıran bir düşünce geçtiğinde bunu bid’at zannetmesidir. Düşman bizi bu düşünceleri kabul edip reddetmede de rahat bırakmaz. Allah da

“الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا”
/Onlar, iyi yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”⁴⁸⁹,

“أَفَمَنْ رُزِيَ لَهُ سُوءٌ عَلَيْهِ فَرَأَاهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبُ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ

⁴⁸³ Ankebut, 29/60.

⁴⁸⁴ Zariyat, 51/22-23.

⁴⁸⁵ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s. 18.

⁴⁸⁶ Nur, 24/36-37.

⁴⁸⁷ İbn Mace, Ticaret. 1; Nesai, Buyu’, 1.

⁴⁸⁸ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s. 23-24.

⁴⁸⁹ Kehf, 18/104.

onlar için üzümlere kendini helâk etme. Allah onların yaptıklarını elbette biliyor.”⁴⁹⁰ buyurmuş ve kötüyü iyi olarak görmeyi mazeret olarak kabul etmediğini haber vermiştir.

Hakkı ve iyiyi bulamayanla iyiyle kötüyü ayırt edemeyen denktir. Bu ayrımı sadece Kur'an ve sünnet ilminin sahibi gerçekleştirebilir. Bu ilimle insan kalbinden geçen bu düşünceleri değerlendirir, Allah'ın sevdiği bir şeye yönlendiriyorsa kabul eder, aksi halde ise kalbini bu düşünceye kapatır. Bunun için Kur'an, sünnet ve ümmetin icmâ'ını bilmelidir. Eğer bir düşüncenin durumu netleşmezse araştırmalı kendinden daha bilgili kişilere sormalı tedbirli olmayı bırakmamalıdır. Çünkü tüm bu tehlikeleri atlatsa bile yine de tam emniyette olup olmadığını bilemez. İşte bu şekilde Allah'ın hakkını yerine getirmiş olur. Bu tedbirinin tabii bir sonucu olarak aklına gelen her şeyi hemen diline dökmez, her duyduğuna kulak kabartmaz, her önüne çıkana bakmaz ta ki bunların caiz olduğu ortaya çıkana kadar.⁴⁹¹ İbn Ömer şöyle rivayet etmiştir: “Bir gün Hz. Peygamber ﷺ yürürken kulağına bir müzik aletinin sesi ulaşınca o anda parmaklarıyla kulaklarını kapatmış ve oradan ayrılmıştır. Sesin artık gelmediği kendisine söylenince kulaklarını açmıştır. Bu şekilde Rabbinin razı olmayacağı bir sesi işitmek için uğraşmıştır.”⁴⁹²

3. Örnek:

Düşmanın ancak senin kendi nefsenden aldığı destek ve güçle sana galip gelebilir. Eğer nefsenden aldığı güç olmasaydı onun daveti ancak senin Rabbine olan yakınlığını arttırdı. Şu hâlde seni davet ettiğinde icabet etmez ve onu reddedersen bu senin için Rabbine bir itaattir çünkü Rabbinin hoşuna gitmeyen bir şeyi terk etmiş olursun. Allah'ın cezalandırmasından korkup sevabını elde etme isteğinden ileri gelen bu durum da dünyanın güzelliğini reddetmişsin. Nefsin dünyaya değer vermediğinde onunla imtihan edilmiş ve ondan yüz çevirmişsin, ahireti tercih etmişsin. Allah şöyle buyuruyor:

“إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِيَتَّبِعُوا أَحْسَنُ عَمَلًا” /Biz, kimlerin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık.”⁴⁹³

Allah, dünyada güzellikler yaratmış ki nimetler arasında kimin daha güzel hareket edeceğini sınamaktadır. Dünyanın ziynetine karşı takınılacak en yerinde tavır onun karşısında zahit olmak sonra da ahireti dünyaya tercih etmektir. Bu sebeple, Rabbinin rızasına engel olacak tüm süsü bırak. Böyle yaparsan, Rabbin için nefsin için lazım olan vera'ya ulaşmış olursun.⁴⁹⁴

3.3.3.2. Fıkıh usulü ile ilgili meseleler

“قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجِسٌ أَوْ” / (Resûlüm!) De ki: “Bana vahyedilenler arasında (Allah'a karşı olan tavrınızdan dolayı haram dediklerinizden) yiyen bir kimseye haram edileni bulamıyorum. Aksine (helal dediğiniz) ölü veya akıtılmış

⁴⁹⁰ Fatır, 35/8.

⁴⁹¹ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 105-106.

⁴⁹² Müsned, II, 8, 38.

⁴⁹³ Kahf, 7.

⁴⁹⁴ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 349-350. Verâ: muttaki, dindar, mütedeyyin, ihlas sahibi gibi anlamları vardır. Takvanın en üst mertebesi anlamında da kullanılmaktadır.

kan veya domuz eti -ki zaten murdardır- yahut da bir fisk, yani Allah'tan başkası adına (kesilen hayvan)lar haramdır.”⁴⁹⁵

Hâris el-Muhâsibî ilim ehli bir grubun şu sözlerini nakleder: Kur'an'da haram kılınmamış ya da Peygamber ﷺ tarafından yasaklanmamış olan şeyler kayıtsız şartsız mubahtır. Onu yasaklayan bir nass bulunmadığı sürece bu böyledir ve yukarıdaki ayetin herhangi bir kayıtla sınırlandırılmamış olduğu görüşünde olduklarını söyler. İbn Abbas (ra)'ın da ayetin zahir manasını alarak Selman-ı Farisi ve Hasan-ı Basri ile “Helal, Allah'ın helal kıldıkları, haram, Allah'ın haram kıldıklarıdır. O bazı şeylerin hükmünü, affi nedeniyle bildirmemiştir.”⁴⁹⁶ dediklerini nakleder.

Daha sonra, sahabeden Bera b. Azib “قُلْتُ فَإِنِّي أَكْرَهُ أَنْ يَكُونَ فِي السِّنِّ نَقْصٌ” “Ben kurbanın yaşının küçük olmasını ve boynuzunun kırık olmasını kerih görüyorum deyip bu konuyu Peygamber ﷺ'e sormuş, o da : “ما كرهت فدعه ولا تحرمه على أحدٍ” “Kerih gördüğünü yapma, ama başkalarına da haram kılma.”⁴⁹⁷ hadisini nakletmiştir ve bu hadisle ilgili olarak Muhâsibî, Bera b. Azib'in doğrudan haram olmayan fakat kendi görüşüne göre mekruh olan şeyleri terk etmek istediğini ve bu konuda ihtiyatlı davranmak istediğini söyler. Sonuçta Bera b. Azib'in bir fazilet olarak ve ihtiyatlı davranmak için kerih gördüğünü terk etmesine kişisel olarak izin verilmiş ancak umum için bunu haram kılamayacağı açıklanmıştır.

Kitapta, sünnette ve ümmetin icmâsında ya da bunlara dair bir delili esas almadan helal veya haram hükmü vermenin Allah'a iftira etmek, din hakkında yalan söylemek olacağı açıklamasında bulunarak, bu davranışın Allah katında kınanan bir durum olduğuna değinmiştir:

/De ki: قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ اللَّهُ آدِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ 'Baksanıza, Allah size rızık olarak ne indirdi ise siz ondan (kimini) haram ve (kimini) helal yaptınız.' De ki: “Bu hususta Allah mı size izin verdi, yoksa siz Allah'a iftira mı ediyorsunuz?”⁴⁹⁸

İlmi bir dayanağı olmadan hiçbir şeye helal ya da haram dememek bu konuda Allah'tan korkmak gerektiğini söylemiştir. Utbe b. Ferkad'a bir şeyin hükmü sorulduğunda helaldir veya haramdır demediğini “bunu mübah görürler”, “bunu mekruh görürler” gibi cevaplar verdiğini naklederek bu konuda genel bir usule işaret etmiştir.⁴⁹⁹

3.3.4. İşâri Tefsir⁵⁰⁰

Muhâsibî işâri tefsir alanında daha kapsamlı çalışmalara imkân verebilecek ölçüde zengin bir kaynak sunmaktadır. Asr-ı saâdete yakınlığı, ehli-i sünnete bağlılığı, sadeliği, Hasan-ı Basrî ile aralarındaki soru-cevap üslûbu, nazari değil amele yönelik muhasebesi, Kur'an'ın emir ve yasaklarına uyma ile Kitabı anlama arasında kurduğu sıkı münasebet

⁴⁹⁵ En'am, 6/145.

⁴⁹⁶ Tirmizi, Libas, 6; İbn Mace, Et'ime, 60.

⁴⁹⁷ Ebu Davud, 2802; Nesai, 4369; İbn Mace, 3144.

⁴⁹⁸ Yunus, 59.

⁴⁹⁹ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.75.

⁵⁰⁰ İşâri tefsir bazı âlimler tarafından dirayet tefsirinden sayılmıştır fakat genel olarak üçüncü bir tür olarak ayrıldığından bu çalışmada da ayrı bir bölümde incelenmiştir.

ve Allah'ın tazimi ve muhabbetiyle Kitabını okuma tavrı, tüm bunlarla beraber ilme ve akla değer vererek, nefsinin itham ederek Kur'an'ı anlama çabası onun işâri tefsirinin özellikleri olarak sayılabilir. Bu özellikler, onu karmaşık veya sadece ehlinin anlayabileceği, amelden uzak tevellere gitmekten korumuştur. Fıkıh ehli olarak ahlaki hükümleri de usûl ile anlamaya çalışmış, kendisinin de eleştirdiği nassı ve akli reddeden yaklaşımlardan uzaklaşmıştır.

1. Örnek:

Muhâsibî abdesti tarif ederken abdestin Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan bir temizlik olduğunu, O'nun tazim edildiği bu noktada zahiri temizlik yaparken manevi bir temizliğin de yapılmasını ve bütün günahlardan tövbe edilmesini tavsiye eder ve nitekim Allah'ın zahiri temizlik ile batını temizliği birlikte zikrettiğine işaret eder⁵⁰¹:

“إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ” / Kuşkusuz ki Allah, tövbe edenleri ve temizlenenleri sever.”⁵⁰²

2. Örnek:

Hem bu dünyada hem de ahirette Allah ile beraber olabilmek için yapacağın ilk şey takvalı olmaktır ki kalbin takva sahiplerinin gönülleriyle birlikte emniyette bulunsun. Allah ahirette bahsettikleriyle beraber burada da kullarını bırakmaz. Kendine ibadet etme nimetiyle kalplerini nurlandırır ve bütün varlığa müstağni kılarak nefislerini şereflendirir. Allah'tan en çok korkanlar olmalarına rağmen Allah muttaki kullarına hüsnü zan ve ümit ile Kendisine ve cennetine büyük bir kavuşma arzusu bahşeder. Dünyanın güçlük ve zorluklarından, az varlığından kanaat mertebesine yükseltir ki Allah'a olan itaat ve ibadet sevinci ve kalplerinde buldukları nimet bolluğu içerisinde güzel bir hayat yaşarlar. Allah'ın yardımını ve vaadi işte budur. Onun için şöyle buyurmuştur:

“/Çünkü Allah takvâ ile hareket edip iyiliği seçenlerin yanındadır.”⁵⁰³

“Mevla'nın, inayet ve tevfiğiyle yardımında olduğu kişi, terk edilip zulümle karşılaşır mı? Sonuç olarak onlar, varlıktaki en izzetli, kalpleri en nurlu, en iyi şekilde yaşayıp manevi zenginliğe en çok sahip olanlarıdır”⁵⁰⁴ Allah'a ünsiyet ve münacatlarının tam olması için gaflet ve aldanma ehlinin kendisine koştığı şeylerden onlar kaçarlar, onların kaçtığına koşarlar. Herkesin sevdiğine onlar üzülür, üzüldüğüne sevinirler. Dünyaya ve içindikilerine değil Allah'a güvenip sığındıkları için en gizli sırlarını O'na açar, her şeylerini O'ndan isterler. Kalplerinde kendilerini Allah'tan ayıracak her şeyden ilgiyi keserler, O'na sığınır. İşte, takvanın kuldaki sonucu budur. Allah'ın Kur'an'da birçok yerde emrettiği, Hz. Muhammed ﷺ'in yücelttiği takva, amelin esası ve itaatın aslıdır.⁵⁰⁵

⁵⁰¹ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.103.

⁵⁰² Bakara, 2/222.

⁵⁰³ Nahl, 128.

⁵⁰⁴ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 48-49.

⁵⁰⁵ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 48-49.

3. Örnek:

“Allah’ı unutan, bu yüzden Allah’ın da onlara kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır.”⁵⁰⁶

Müfessirler, kendilerini unutturmayı, nefislerini hesaba çekmeyi unutturdu şeklinde açıklamışlardır. Bu ayet ışığında ilk musibet insanın, ahireti düşünmekten kalbini geri çekmesidir. Ahireti düşünmeyen bir kalp için sehv, nisyan ve gaflet kaçınılmazdır. Günah ve isyanlarla kalpte oluşan katılık Allah’ın ahkâmına karşı tüm tehdit ve uyarılara rağmen insanın basiretini perdeler, donuklaştırır. Sonuçta bu unutmaya ahiret ile aramızda kalın bir perdeye dönüşür. Nefsimize hiç eğilmeyişimiz, onu hesaba çekmeyişimiz âtil bir kalp doğurur, dünya endişesini galebe çaldırır. “Kötülük üstüne kötülük yükleyen işlerden, Rabbimize sığınırız.”⁵⁰⁷

4. Örnek:

“Bizim uğrumuzda cihad edenleri Biz, elbette yollarımıza iletiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır.”⁵⁰⁸

Cihadın bir başka şekli de nefsinin isteklerinin peşinden gittikten sonra tövbe eden, cahillikle işlediği günahlardan pişmanlık duyup Allah'a yönelen kimsenin halidir. Muhâsibî bu mücadeleyi şöyle anlatır:

“Rabbi bu kuluna önceden yaptığı kötülöklere asla dönmeme ve tüm farzları yerine getirme azmi lütfeder. Aynı esnada nefsi mücadelesine devam ederek günahlarda aldığı zevkleri hatırlatıp geri dönmeye ikna etmeye çalışır. O da kendini azap ile korkutarak nefsini kontrol etmeye uğraşır. Daha sonra düşmanı yapamadığı için zevklerini kaçıracağı kötülöklere davet ettiğinde günahdaki çirkinliği hatırına getirir. Rabbinin onu, çirkin, rızası olmayan amellerden kurtarıp, O'nun hoşuna gidecek amellere ulaştırmasından dolayı, büyük bir lütuf bahsettiğini zikreder... Bu mücadele devam ederken Rabbi kulunu doğrular, ona nefsinin karşı yardım ederek günahlardan uzaklaştırır. Allah'ın yardımı, kulda itaatın kolay bir hale gelmesine kadar devam eder.”⁵⁰⁹

“Hidayet bulanlara gelince, Allah onların hidayetlerini artırmış ve onlara korunmalarını vermiştir.”⁵¹⁰

“وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَنبِيئًا”

“Ama kendilerine öğütlenenleri yapsalardı, elbette kendileri için daha iyi ve daha sağlam olurdu. O zaman elbette kendilerine katımızdan mükafat verirdik.”⁵¹¹

Allah burada bahsedilen kullarına hidayete ulaştıracağı, hakikati açıkça göstereceği vaadinde bulunmuştur. “Kerim olan Rabbimizin Kendisinden uzaklaşanlara dahi

⁵⁰⁶ Haşr, 19.

⁵⁰⁷ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 64.

⁵⁰⁸ Ankebut, 69.

⁵⁰⁹ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 67.

⁵¹⁰ Muhammed, 17.

⁵¹¹ Nisâ, 66-67.

yaklaşırken, Kendisine yakın olmayı murat eden kişiye gösterdiği halini sen anla. Kendisini sevmeyeni bile severken, sevenlerine yönelmiş hali nicedir?”⁵¹²

5. Örnek:

Muhâsibî, ucub hataları süsleyen günahları örten böylece kalbi kör eden bir hastalıktır, der. Gaflet içerisinde kötü olduğu halde kendisini iyi zanneden, beğenen kimse günahlarını küçümser, birçoğunu unuttur, yaptığı iyi ameller gözüne büyük görünür. Ucub sebebiyle kibirlinin kibri, sapıkların helaki artar. Dalalette olmasına rağmen kendini hidayet üzere zanneder, demiş ve şu delilleri sunmuştur: Peygamber ﷺ: “فَأَمَّا الْمُهْلَكَاتُ فَشُحٌّ” “Helâk edici olanlar: İtaat olunan cimrilik, tâbi olunan arzular ve kişinin kendini beğenmesidir(ucub).”⁵¹³ Çünkü insan kendini beğendiğinde kendini eleştirmez, yaptığı hataları önemsemez, kendini kurtulmuş olanlardan sayar. Allah ﷻ

“فَلَا تُرْكُوا أَنْفُسَكُمْ” / *Su hâlde kendinizi temize çıkarmayın!*⁵¹⁴ buyurmuştur.

Zeyd b. Eslem: “Onu tebriye etmeyin.”, İbn Cüreyc: “Günah işleyip, ‘Biz itaat ediyoruz.’ demeyin.” demişlerdir. Mutarrif’in: “Geceyi uyku ile geçirip pişmanlık içinde sabahlamam, geceyi ibadetle geçirip kendimi beğenerek sabahlamamdan daha çok hoşuma gider.” dediğini aktarır. Daha sonra sorar, kişi kendine göre kötülük ve hatalardan uzak ise, nefsini nasıl itham edebilir, eğer nefsini itham etmezse ayıplarını nasıl görebilir? Âişe (r.a)’ya “İnsan nasıl günahkâr olur?” şeklinde sorulduğunda, “Kendini iyilerden sandığında” demiştir.

Kişi yaptığı iyilik ve sadakaları büyük görünce Allah’a olan minnetini unuttur, şükürü bırakır, kullara karşı kibirlenir ve yaptığı iyilikleri başa kakar, sonunda sevabı yok olur. Allah ﷻ

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى” / *Ey iman edenler! Sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın.*⁵¹⁵ buyurmuştur.

Böylece kendini iyilerden göre göre Rabbinin azabını hak eder.⁵¹⁶

6. Örnek:

Dinde ucub, amel veya ilmi kendinden bilmek, bunun için nefsini övmek ve bu nimetleri Allah’ın verdiği unutmaktır.

“لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ” / *Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı’nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; o yeryüzü geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız.*⁵¹⁷

⁵¹² Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 67.

⁵¹³ Ebû Dâvûd, Melahim, 17; Tirmizi, Tefsiru Sure, 5; İbni Mâce, Fiten, 61.

⁵¹⁴ Necm, 32.

⁵¹⁵ Bakara, 264.

⁵¹⁶ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 362-363.

⁵¹⁷ Tevbe, 25.

Huneyn Savaşı esnasında durum böyleydi. Savaşa katılanlardan bazıları: “Bugün azlık nedeniyle yenilgiye uğramayız.” demişti. Sayılarıyla çokluğuna güvenip sevinmeye başladıklarında Allah onlardan desteğini çekerek düşmana galip kılanın kendisi olduğunu hatırlattı.⁵¹⁸

7. Örnek:

”كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ“

*/Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde rabbini seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkarmıştı. Doğru olan apaçık ortaya çıktıktan sonra, sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi bu konuda seninle tartışıyorlardı.*⁵¹⁹

İşte nefis de kendisinden istenilenlerin kendi hayrına olduğunu bildiği halde muhalefet eder, Allah'ın yardımıyla kendisine galip gelip itaat altına alındığında dahi kaçmak için fırsat arar. Yine

”فَإِنْ كُنْتَ فِي شكِّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ“
*/Şayet sana indirdiklerimizden şüphen varsa, senden önce kitabı okuyanlara sor. Rabbinden sana gelen, gerçeğin ta kendisidir, sakın şüphelenenlerden olma!*⁵²⁰
*ayetindeki hakkı bildikleri halde inkâr eden ehl-i kitaba benzer.*⁵²¹

8. Örnek:

Aynı anda karşımıza çıkan iki amelden hangisi daha öncelikli ve faziletli olduğu bilinmeyen durumlarda nasıl hareket edileceği hususunda Muhâsibî şöyle bir tercih yöntemi anlatmaktadır: Öncelikli olarak kişinin kalbine hafif gelen tercih edilir. Ancak bu hafif bulma nefisten kaynaklanıyor olabilir. Eğer bu halin kaynağının nefis olduğuna kâni ise kendisine ağır geleni tercih etmelidir. Çünkü nefse hafif gelenden başlarsa Allah'ı değil kendi nefsinin memnuniyetini seçmiş olma tehlikesi vardır. Fakat kalbe hafif gelenin daha selâmetli olduğu biliniyorsa amel esnasından daha çok şevk duyacağından ve bu durum Allah'a isteksiz ve zorlanarak ibadetten daha üstün olduğundan, onu seçer. Muhâsibî hafif olan ameli seçerken kalbe mi nefsi mi uyulduğunu kestiremiyorsan ağır olanı seçmenin kendisine daha güzel geldiğini söylemiştir. Çünkü hafif olanın tercih sebebi bilinmemekte ve dolayısıyla içinde nefse uyma tehlikesi barındırmaktadır zira nefis dünyevi arzulara uyanı hafif ahirete faydası olanı ağır görür.

”فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا“
*/Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz.*⁵²²

”وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ“
*/Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz.*⁵²³

⁵¹⁸ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 370.

⁵¹⁹ Enfâl, 5-6.

⁵²⁰ Yunus, 94.

⁵²¹ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 382.

⁵²² Nisâ, 19.

Bu ayetlerden dolayı hayrın zor olanda olduğunu düşünüyoruz ki her şeyi bilen Rabbimiz fitratımıza üstün geleni bildiğinden böyle demiş ve bizi sakındırmıştır. Muhâsibî kolaylık ve zorluk açısından ayırt edilemeyen ve hangisinin nefse daha güzel geldiği anlaşılamayan iki amel karşısında ölümü bir ayırt edici olarak kullanmayı tavsiye eder. Şöyle ki inanan bir nefis günahkâr ve gaflete dalmış dahi olsa kendini kurtaracak salih bir amel üzere ölmeyi, Allah’a bu halde kavuşmayı ister. Ölüm anında dünyaya ait istekler biter. Nefis hangi amel üzereyken ölümün gelmesinden korkuyor hangisinde rahat ediyor, bunu araştırırsa gizli bir şey kalmaz.

“وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ”/Yahudiler ve Hristiyanlar, “Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız” dediler.”⁵²⁴

“قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ”/Onlara, “Şayet Allah katında âhîret yurdu, diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!” de.”⁵²⁵

Yani yaptığı amele itimadı tam olan kişi o anda kendisine ölümün gelmesinden korkmaz. Fakat “Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız” diyen kişiler için Allah,

“وَلَنْ يَتَمَنَّوَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ آيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ”/Kendi elleriyle yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.”⁵²⁶ demektedir.

Yani, onların ölümü istememe sebepleri önceden yapıp da tövbe etmedikleri ve halen yapmaya devam ettikleri günahlarıdır. İbn Abbas’tan, “Şayet ölümü dileselerdi hemen ölürlerdî.” Ve İbn Cureyc’den “Ellerinin yapıp gönderdiği.” sözünün “Hz. Muhammed ﷺ’in peygamberliğini bildikleri halde örtbas ettiler.” anlamını aktarmıştır.

Katade’den Allah Resulü ﷺ ‘nün

“ثُمَّ تَرُدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ”/sonra gizli açık her şeyi bilen huzuruna çıkarılacaksınız”⁵²⁷ ayetini okuduktan sonra “Allah insanoğlunu ölümle zelil kılmıştır.”⁵²⁸ dediğini aktarır ve Yahudi ve Hristiyanların durumu bu olduğuna göre Müslümanların da Allah’ın hoşuna gitmeyen bir durum üzere ölmekten korkmaları gerekir demiştir. Ölüm halini düşündüğünde bile iki amel eşitse dilediğini yapar çünkü bu kadar inceleme ile amelleri hesaba çekilmeden önce kendisi hesaba çekmiştir. Kendinden gizlese dahi ölüm düşüncesinde nefsin gizli bir beladan korktuğu açığa çıkar çünkü kalp, amellerini, sırları bilen kalbin derinlerindeki haberdar birine hazırladığını bilir.⁵²⁹

⁵²³ Bakara 216.

⁵²⁴ Maide, 18.

⁵²⁵ Bakara, 94.

⁵²⁶ Bakara, 95.

⁵²⁷ Tevbe, 94.

⁵²⁸ İbn Kesir, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm*, (Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul: Karınca Polen Yay., 2015. c. 11, s. 301. Senedi zayıftır. Taberî, 34477’de, Ma’mer’den, o Katade’den, Katade’nin kendi sözü olarak rivayet etmiştir. Bu daha sahihtir.

⁵²⁹ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 127-128.

9. Örnek:

Kalbine bir düşüncenin yerleşmesini istiyorsan, kalbini bütün düşüncelerden arındırıp sadece tek bir şeye odaklanmalısın. Kalbinde başka bir şey kalmadığı zaman vücut dahi etkilenir.

“وَاصْبِحْ فُؤَادُ أُمِّ مُوسَىٰ فَارِعًا إِنَّ كَادَتْ لِتُبَدِّي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَطْنَا عَلَىٰ قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ”/Mûsâ'nın annesinin yüreği ise yalnızca çocuğuyla meşguldü. Eğer, inanıp güvenen biri olması için onun kalbini pekiştirmemiş olsaydık neredeyse işi meydana çıkaracaktı.”⁵³⁰

Musa aleyhisselam'ın annesi oğlu dışındaki tüm düşüncelerden kalbi bomboş oluverince neredeyse durumu açığa çıkaracaktı. İnsan, ölüm ve hayırlı akıbet dışında kalbini her şeyden temizlese, kalbine bu dert hâkim olur ve mutlaka etkilenir.⁵³¹

10. Örnek:

“يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ”/Ey Peygamber! Sana da sana uyan mü'minlere de Allah yeter.”⁵³²

Muhâsibî Allah'a güveni yakîn sahibi olmanın şartları arasında saymıştır. Sahih bir yakîn sahibi olması için insanın Allah'a güven ile kalbinin sükûnet bulması, bir iş yapacak iken Allah'tan korkması ve O'nun emirlerine boyun eğmiş olması gerekir. “Ey Peygamber! Sana da, sana uyan mü'minlere de Allah yeter.” ayetine dayanarak “Yakînin başı, kalp huzuru(itminan), sonu da sadece Allah'la iktifa etmedir.” demiştir. Yani yakîn Allah'a güvenle başlamış ve bu güvenin kemaliyle tamamlanmıştır. Muhâsibî tam bu noktada yakîn konusunda son demekten neyi kastettiğini açıklar ve bununla yakîn ilminin sonunun kastedilmediğini kulun iman makamlarının kastedildiğini eklemiştir. Çünkü yakîn ilminin sonuna ulaşmak hiçbir yaratılmış varlık için mümkün değildir. Zira Allah Resulü ﷺ şöyle buyurur: “Hiç kimse Allah'ın künhüne vakıf olamaz.”⁵³³ Allah'tan hakkıyla korkmak da ancak yakînin hasılı iledir. Çünkü yakinen bilinmeyen şeyden korkulmaz.⁵³⁴

11. Örnek:

İnsanda Allah'ın sevgisi üç şey ile bilinir. Allah için müminleri sevmek ki bunun belirtisi, onlardan sıkıntılarını gidermeye ve onlara faydalı iş yapmaya çalışmaktır. Peygamber ﷺ'i Allah için sevmektir, bu sevginin ifadesi Peygamber ﷺ' in sünnetine uymaktır. Çünkü Allah şöyle buyurur:

“قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ”/(Ey Resûlüm!) De ki: ‘Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayan ve merhamet edendir.’”⁵³⁵

⁵³⁰ Kasas, 10.

⁵³¹ Muhâsibî, er-Riaye, s. 154-155.

⁵³² Enfal, 64.

⁵³³ Münker hadistir.

⁵³⁴ Muhâsibî, Risaletü'l-Müsterşidin, s. 139.

⁵³⁵ Ali İmran, 31.

Üçüncüsü ise Allah'a itaati O'na isyana, günaha tercih etmek suretiyle Allah'a muhabbet beslemektir.⁵³⁶ Çünkü kişi sevdiğinin sevdiğini de sever. Onun razı olmadıklarından uzaklaşır.

3.3.5. Lugavî Tefsir

Muhâsibî'nin eserlerinde lugavî tefsir örneği fazla bulunamamıştır. Genellikle ayetteki bir kelimenin anlamını kısaca açıkladığı veya ilgili kelimeye dair rivayetleri naklettiği görülmüştür. Buna ek olarak, tefsirde anlam farklılıklarına yol açan dilbilgisi açıklamalarına yer vermiştir.

Genel olarak anlatmak istediği konuyu açıklığa kavuşturacak kadar bu yöneme başvurmuş, derinlemesine dil açıklamaları yapmamıştır.

3.3.5.1. Kelime kelime anlamları açıklama

1. Örnek:

Şeddad b. Evs'in Hz. Peygamber ﷺ'den rivayet ettiği “الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ” “Akıllı kişi, nefisini hesaba çekip, ölüm sonrası için çalışan kişidir.”⁵³⁷ hadisinde “Dane nefsehu.” ifadesinin, “nefsini hesaba çekti” anlamına geldiğini, Arapça'da “muhasabe” anlamında olduğunu dolayısıyla Kur'an'da

“الَّذِينَ يُكْذِبُونَ بَيِّمَاتٍ” / *din gününü yalanlıyorlar.*⁵³⁸ ayetindeki din gününden maksadın “hesap günü” olduğunu;

“إِنَّا لَمَدِينُونَ” / *Biz mi cezalandırılacağız?*⁵³⁹ ayetindeki “medinun” kelimesinin “hesaba çekilen” demek olduğunu aktarmıştır.⁵⁴⁰

2. Örnek:

“إِيْلِيْلِكُ كَوْتُوْلِيْلِكُ وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ” / *İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!*⁵⁴¹

“Yüce Allah bu ayette “affetmeyi” “iyilik” olarak, nefsi için intikam almayı da “kötülük” olarak isimlendirmiştir.”⁵⁴²

3. Örnek:

Namazın anlaşılması bahsinde Kur'an'ı tertil üzere anlamlarını düşünerek okumanın namazın ikamesinden bir parça olduğunu dolayısıyla en çok tekrarlanan Fatiha suresini okurken neleri düşünmek gerektiğini;

“الحمد لله رب العالمين” bunun Allah'a şükür olduğunu,

“الرحمن الرحيم” Allah'ın dünya ve ahirette merhamet sahibi olduğunu,

⁵³⁶ Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsterşidin*, s. 141.

⁵³⁷ Tirmizî, 2459; İbn Mâce, 4260; Ahmed, 17164.

⁵³⁸ Mutaffifin, 11.

⁵³⁹ Sâffât, 53.

⁵⁴⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 58.

⁵⁴¹ Fussilet, 34.

⁵⁴² Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.49.

“ملك يوم الدين” hesap günü olduğunu,

“إياك نعبد” ‘maksadımız sadece Sensin, ibadetimiz sadece sanadır’ dediğini,⁵⁴³

“وإياك نستعين” ‘sana itaat konusunda ve diğer tüm konularda sadece senden yardım isteriz’ dediğini,

“إهدنا” ‘bizi irşat et’ dediğini,

“الصراط المستقيم” Senin rızanı kazanmada içinde sapma olmayan,

“صراط الذين أنعمت عليهم” İslam ve onun ikamesi,

“غير المغضوب عليهم ولا الضالين” Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu,

“أمين” ‘niyazımı kabul et ya Rabbi’ dediğini anlamalısın, şeklinde kısaca açıklamıştır.⁵⁴⁴

4. Örnek:

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا. /Ey iman edenler! Tam ve kesin (örnek olacak) (nasuh/samimi) bir tövbe ile Allah’a yönelin.”⁵⁴⁵

“Nasuh tövbe, kulun, Rabbi’ne karşı tövbe ettiği şeye bir daha asla dönmemesi demektir.”⁵⁴⁶

5. Örnek:

قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسَيْنَيْنِ. /De ki: "Sizin bizim hakkımızda beklediğiniz, sonuç ne olursa olsun (bize göre) iki güzellikten biridir.”⁵⁴⁷

İki güzellik ya galip gelmek ya da öldürülüp şehit olmaktır.⁵⁴⁸

6. Örnek:

Kelamcılardan bir grup sözlüklerden delillendirme yaparak bir şeyin lübbü onun halisi, özüdür diyerek, akıl ruh saflığı, yani ruhun halisi/özüdür, bundan dolayı akıl lübb diye isimlendirilmiştir demişlerdir. Yüce Allah,

إِنَّمَا يَنْدَرُكُرُ أَوْلُوا الْأَلْبَابِ. /ancak ulu'l-elbab öğüt alır”⁵⁴⁹ yani, akıl sahipleri⁵⁵⁰ buyurmuştur.

Ancak kelamcıların söyledikleri aklın ruhun özü olması hususunda, Kur’an’da yazılı bir kayıt olmadıkça ve nakledilen bir hadis bulunmadıkça bunu söyleyemeyiz.⁵⁵¹ Muhâsibî’nin bu ihtiyatlı yaklaşımında özellikle gaybi meseleler hakkında Kur’an ve sünnetten bir delil olmadıkça sadece kelimelerin sözlük anlamlarıyla isabetli çıkarımlar yapılamayacağına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

⁵⁴³ Mefulün bihi’nin takdimiyle ‘sadece’ anlamı ortaya çıkmıştır. Cümleye iki mana daha eklenmiştir ilki ‘sadece sana’ anlamı, ikincisi ‘senin dışındakilere yardımı ve ibadeti reddetme’ anlamıdır.

⁵⁴⁴ Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, s.112.

⁵⁴⁵ Tahrîm, 8.

⁵⁴⁶ Muhâsibî, *Risaletü'l-Müsterşidin*, s. 92.

⁵⁴⁷ Tevbe, 52.

⁵⁴⁸ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 350.

⁵⁴⁹ Zümer, 9.

⁵⁵⁰ Kur’an’da ‘akıl’ zem/yergi siyakında, ‘ulu'l-elbab’ ise medh/övgü siyakında zikredilmiştir. Kur’an, ‘lüb’ kelimesini hep ‘elbab’ şeklinde cem/çoğul olarak zikretmiş böylece ümmeti toplu düşünmeye/istişareye teşvik etmiştir zira toplu düşünmenin isabet oranı çok fazladır.

⁵⁵¹ Muhâsibî, *Akal ve Kur’an’ı Anlamak*, 227

7. Örnek:

“فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ” / *Gök yarılıp gül kırmızısı bir yağ gibi olduğu zaman!*⁵⁵²

“verdeten keddihan” ifadesi, kırmızı altın rengi;

“يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ” / *O gün gökyüzü erimiş maden gibi olur*⁵⁵³

“وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ” / *Dağlar da atılmış yüne döner.*⁵⁵⁴

“Müfessirler derler ki: Ayette geçen “el-mühl” içine sarılık karışmış ve erimiş haldeki gümüşdür. “el-ıhn” ise, atılmış renkli yündür.”⁵⁵⁵

8. Örnek:

“وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً” / *O gün her ümmeti diz çökmüş görürsün*⁵⁵⁶

Ayetinin tefsirinde Mücâhid'den iki rivayete yer vermiştir: “Yani, diz üstü sürünerek...” ve: “Abdullah'ın şöyle dediğini duydum: ‘Peygamber ﷺ buyurdu ki: “كَأَنِّي أُرَاكُمْ جَائِينَ بِالْكُومِ” كَأَنِّي أُرَاكُمْ جَائِينَ بِالْكُومِ” ‘Sizi mahşerde cehennem önünde diz çökmüş olarak görür gibiyim.’⁵⁵⁷”⁵⁵⁸

9. Örnek:

“حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ”

“لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ” / *Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatinca, ‘Rabbim! Beni geri gönder de, geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım’ der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.*⁵⁵⁹

Yine Mücâhid'den: “Berzah, dünya ile ahiret arasında bir perdedir, vefat eden kişi mahşerde haşredilene kadar bu âlemde hesap görüp bekleyecektir” sözünü nakleder.⁵⁶⁰

10. Örnek:

“وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا” / *Kendilerinin icat ettikleri ruhbanlığa gelince, biz onlara bunu emretmemiştik; sırf Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yapmışlardı, ama buna hakkıyla riayet etmediler.*⁵⁶¹

Muhâsibî bu ayette "ma" harfinin anlamında ihtilaf edildiğini, Mücâhid'in; “Onlara bunu, ancak Allah rızasını arasınlar diye emrettik.” (ma mevsul) Anlamını tercih ettiğini Ebu Ümame ve başkalarının ise (ma nafiye) “Kendilerine böyle bir emir vermedik, yalnız Rablerinin hoşnutluğunu elde etmek istediklerinden kendileri icat ettiler. Rableri de daha sonra bıraktıklarından dolayı Allah tenkit etmiştir.” Dediklerini naklettikten sonra

⁵⁵² Rahman, 37.

⁵⁵³ Meâric, 8.

⁵⁵⁴ Meâric, 9.

⁵⁵⁵ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s. 35.

⁵⁵⁶ Casiye, 28.

⁵⁵⁷ el-Askalâni, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri Bişerhi Sahihi'l-Buhâri*, 11/411.

⁵⁵⁸ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s. 42.

⁵⁵⁹ Mü'minûn, 99-100.

⁵⁶⁰ Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 138.

⁵⁶¹ Hadid, 27.

âlimlerin çoğunluğunun benimsediği ikinci görüşü tercih eder ve ayetin devamındaki “fakat ona gereği gibi uymadılar.” ibaresinin bu görüşü desteklediğini söyler.⁵⁶²

3.3.6. Tasvir⁵⁶³

Muhâsibî'nin en dikkat çeken üslûplarından biri de Kur'an'da geçen kıyamet, cennet ve cehennem sahnelerini tasviridir. Okuyan kişinin kendisini o sahnenin içinde hissetmesi için ayrıntılarıyla kişiyi o anı hayal etmeye teşvik eder. Kişinin kendini daha çok korkutup cehennemden ve ona götürecekt günahlardan kaçması, cennete daha çok istek duyması için etkili bir yöntem olarak tercih etmiştir. Eserlerinin genelinde Kur'an'ı tam bir kalp huzuruyla dinlemeye teşvik etmesi ve bunun önemini tekrar tekrar hatırlatmasının yanı sıra özellikle *et-Tevehhüm*'de ahiret sahnelerini resmetmeye ve okuyanlara daha yakından hissettirmeye çalışmıştır.

Günümüz tefsirlerinden Seyyid Kutub'un yazmış olduğu *Meşahidu'l-Kıyame fi'l-Kur'an*, Muhâsibî'nin *et-Tevehhüm*'ü ile benzerlik göstermektedir. Seçmiş oldukları konu dahi aynı olmakla birlikte kıyamet sahnelerinin ayetler temelinde bir araya toplanarak ayrıntılarıyla hissettirilmeye çalışılması iki kitabın da ortak amacıdır. Bunun yanı sıra esas dikkat çeken benzerlik ise her ikisinde de üslûbun okuyucuyu içine alan sahneler tasvir etmesidir. Ancak Muhâsibî kıyamet sahnelerini anlatırken zaman sıralamasını takip etmiş ve ayetler kadar hadislerden de faydalanmıştır. Seyyid Kutub ise sure sure ilerlemiş ve ayetlerdeki edebi üslûplara dikkat çekmiştir.⁵⁶⁴

1. Örnek

et-Tevehhüm kitabından mahşer günü hesabın başlatılmasından önceki uzun bekleyişin ve sırat köprüsünden cehenneme düşüşün tasviri seçilmiştir:

“Mahşer ehlinin zorluk ve bitkinlikleri güç yetiremeyecekleri bir hadde ulaşıncı, onlar, Allah'ın katında kıymeti bulunan ve kendilerine o hallerinde şefaatte bulunacak kişileri bulmak için birbirleriyle konuşurlar. Bu bekleyişin bitmesini cennete veya cehenneme gönderilmeyi talep ederler. İlk olarak Âdem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa enbiyaya gidip kendilerine şefaate etmesini isterler. Başvurdukları tüm peygamberler onlara şöyle söyler: “Aziz ve Celil olan Allah bugünde o kadar çok kızmıştır ki, bu kadar çok ne bugünden evvel öfkelenmiş ne de daha sonra böylesine öfkelenir.” Bütün peygamberler aynı sözlerle Allah'ın o gün ki öfkesinin şiddetini hatırlatır sonra kendi nefislerinin derdi ve endişesiyle dolu bir halde olduklarını şu şekilde ifade ederler: ‘Nefsi, nefsi! /Kendi nefsim, kendi nefsim!’ Nefislerinin kurtuluş endişesi ve bu dertle bizzat dopdolu olmak bu peygamberleri dahi Rablerine hesap başlasın diye dua edip şefaate istemekten alıkoymuştur. Azamet ve Kibriya sahibi Rab şunları buyurdu:

“يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا” /O gün herkes nefsi uğruna mücadele verir halde gelir...⁵⁶⁵

Bir nefis o gün kendisi dışında yaratılan varlıklardan hiçbirini aklına getirmez. Her biri kendi akıbetinin endişesi içinde yaratıklardan hiçbirini düşünmez. Tüm mahlukat topluca bağrışırken, sen de o insanlarla kendinin “Nefsi nefsi” diyen halini düşün! “Nefsi, nefsi!” kelamından başka bir söz işitemezsin. O zaman ne dehşetli bir zamandır! Allah'ın azap ve günahlarına vereceği karşılıktan kendini kurtarma ümidiyle seslenirsin. Rableri indinde yüksek mertbe ve kıymetlerine rağmen İbrahim Halilullah, Âdem Safiyullah, İsa Ruhullah

⁵⁶² Muhâsibî, *er-Riaye*, s. 44.

⁵⁶³ Bu kısım edebi ve belâgî tefsir çeşitlerindedir. Seyyid Kutub, *et-Tasviru'l-Fennî* isimli eserinde buna geniş bir şekilde yer vermiş ve kurallarını beyan etmiştir.

⁵⁶⁴ Kutub, Seyyid, *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, İstanbul: Ravza Yay., 2011.

⁵⁶⁵ Nahl, 111.

ve Kelimetullah, Musa Kelimullah'tan tek tek hepsinin Allah'ın şiddetli öfkesinden korkarak: "Nefsi, nefsi!" diye endişe ettiği an hakkında düşüncen nedir? O gün endişede, telaşa, kederde ve korkuda şahsını o enbiya ile karşılaştırabilir misin?"⁵⁶⁶

2. Örnek:

"Büyük bir endişe, korku ve aciz vücudunla sırat köprüsünün üzerinden yürüyüşünü tahayyül et. Şayet kendisine kızılmış ve mağfired edilmemişsen, birdenbire sırat köprüsünde ayağının kaydığını hissedersin. Rabbin sana mağrifet eylemezse, sıratından kayıp cehenneme düştüğün anda kendini gör. Tam bu saniyede, 'Sonsuza kadar helak oldum, mahvoldum! İşte endişelenip çekindiğim başıma geldi.' diye düşünürsün. Aklın başından gider, tamamen sıratından kayıp ayrılır tepetaklak ateşin içine düşersin. Derine ve vücudunun diğer organlarına demir kancaların saplanması acısından başka bir şey duyamazsın. Bu kancalarla cehennemin içine iyice sokulursun. Alevler üzerine üşüşür ve seni sarar. Cehennem, Mevla'sının öfkesinden kendisi de şiddetli bir şekilde gazaplanmıştır. Alevler bedenini sardıkça sırat köprüsünden uzaklara düşersin. Cehennemin hararetini idrak ettiğinde, 'Eyvah, mahvoldum!' diye haykırırsın. Üzüntü ve nedamet göğsünü tamamen doldurmuştur. Henüz yaşarken ahirete gitmeden Yüce Rabbinin rızasını kazanmayı yasakladığı işlerden uzaklaşmayı bu şekilde günahlarını bağışlamasını boşuna temenni edersin. Sonunda sen cehennemin ortasına ulaşıncaya kadar ateşler üzerini iyice kaplar. Kalbinin nedamet ve özlemi had safhaya gelir. Bedenin ateşe düştüğü anda şişer. Yüzüstü ateşe düşüp çılgınlık atıp inlerken Rabbin ateşe 'Doldun mu? diye sorar. O esnada sen Yüce Allah'ın seslenişini ve de ateşin şu yanıtına şahit olur, duyarsın:

"يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلْ امْنَأْتِ وَنَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ / O gün cehenneme 'Doldun mu?' diyeceğiz; cevap verecek: 'Daha yok mu?'"⁵⁶⁷

"Nefsin alevlerin arasındayken, ateş bedenini ele geçirip her yerin yara içinde kalırken Rabbin: "Boş yerin var mı?" diye seslenir. Ardından organların etlerin akıp gider, yalnız kemiklerin bırakılır da alevler içine doluverir. İçinde olanların tamamını yakar. Çılgınlık atıp bağırırken alevler de ciğerlerinde dolaşırken kalbini hayal et! Gözyaşları döküp nedametini itiraf ettiğinde dahi sana artık kimse acımaz. Tekrar günah işlemeyeceğine yeminler de etsen tövben kabul olmaz, çağırışına duana icabet edilmez."⁵⁶⁸

3.3.7. Konulu Tefsir

Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin aklın mahiyeti ve manasının hakikati üzerine yazdığı risalesi tefsir ilmi açısından bakıldığında Kur'ân'î bir kavramın Arap dili, Kitap, sünnet ve rey ile tefsiri örneği olma özelliği taşımaktadır. Konuyu kelime anlamlarını açıklamakla başlatmış, mahiyet ve hudutlarını açıklamış, aklın insanoğluna verilme hikmetlerinden bahsetmiş ve nihayet bu kavramın ihsan makamındaki tezahürünü, insan olmak ile akıl arasındaki vazgeçilemez bağı ve paha biçilemez bir nimet oluşunu gözler önüne sererek risalesini tamamlamıştır. Allah ondan razı olsun. Burada risalenin tamamını almadan özet şeklinde tercih ettiği yöntem örneklendirilecektir.

3.3.7.1. Akıl

Cüneyd-i Bağdadi'ye hitaben aklın mahiyetini lügat, Kur'ân, sünnetten anlaşılan ve âlimlerin kendi aralarında kullandıkları üç manayı vermek ile başlar. İlki aklın hakikati diğer ikisi ise akıl ile ve ondan olmadıkça var olamayan şeyler (fehmi ve basiret) olduğu ve onlara da akıl dendiği için bu iki kelimeyi de akıl konusuna dahil etmiştir.

Muhâsibî'ye göre aklın hakikati, bir gariza/seciyedir. Allah'ın kullarına kendisinden bir akıl ile öğrettiği ve kulların bu sayede 'fayda ve zarar veren şeyleri bildiklerine şahitlik

⁵⁶⁶ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s.39.

⁵⁶⁷ Kaf, 30.

⁵⁶⁸ Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, s. 59-60.

ettikleri seciyedir'.⁵⁶⁹ Anlayış kıtlığı ve deliliğin zıddıdır. Allah onu imtihana tabi tutulan kimselerde yaratmıştır. Aklın aracılığı ile bulûğ çağına ulaşan kişiye delil getirmiş, onlara hitap etmiş, vaad ve va'idde bulunarak sorumlu tutmuştur. Bu akıl seciyesi ancak kalp ve diğer organlardaki tasarrufu ile bilinebilen soyut bir varlıktır.

Muhâsibî aklı fayda ve zarar ekseninde tanımladıktan sonra dünya işlerinde de kendisi için fayda ve zararı gözetebilenlere akıllı dendiği tespitinde bulunmuştur. Dünya ehlinin dünya için faydalı ancak ahiret için zararlı işlerde yine bu işlerin sahiplerini akıllı olarak nitelendirdiklerini bunun kısmen doğruluğunu kabul ederek sonuç odaklı düşünüldüğünde yani ahiret hesaba katıldığında bu aklın noksan bir akıl olduğuna dikkat çeker. Yani akıllı kişi Muhâsibî'ye göre dünya ve ahireti beraber düşünüp akıbetin en sonuna göre hareket eden kişidir.

Kelamcılardan bir grup, Allah'ın “إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ” /*Ancak ulu'l-elbab öğüt alır*⁵⁷⁰, yani, “akıl sahipleri” buyruğundan yola çıkarak sözlükte lübb kelimesini halis manasını almışlar ve ‘akıl ruh saflığı, ruhun halisi, özüdür’ demişlerdir. Fakat, Muhâsibî bu konuda açık bir nass bulunmadıkça bunu söyleyemeyeceğini belirtir ve bu görüşü kabul etmez.⁵⁷¹ Hiç kimsenin kendisinde veya bir başkasında işleyiş delaleti olmadan vasıflandıramayacağı soyut bir varlığın, aklın, yine kendisi hakkında çok az şey bilinen ruh ile sadece dil delaleti ile ilişkilendirilmesini eksik delil olarak kabul etmiş ve bir nassın mevcudiyetini şart koşmuştur.

Aklın marifet ve bilgi olduğunu söyleyenlere karşı Muhâsibî aklın marifet değil, bir gariza olduğunu ve marifetin ondan meydana geldiğini söylemiştir. Çünkü delilik bilgisizlik diye isimlendirilmez. Bilgisizlik marifetin zıddıdır, akıl ise deliliğin.

Muhâsibî'ye göre aklın gariza olduğunun bir diğer delili de onun sayesinde bilip ikrar veya inkâr etmektir. Tabiatının gerektirdiği bir fiili doğal olarak yapar. O varlıkların isimlerini işittiği bilgi ile çıkarım yapmayıp o varlıkları görseydi, onları sadece görüntü olarak bilir, isim olarak bilemez, anlamları arasında fark bulamazdı. Allah meleklerle eşyanın isimlerini sorduğunda

“قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ” /*Bizim bilgimiz yok.*⁵⁷² dediler. Bunu Âdem (a.s)'a sorunca, o, bunları meleklerle haber verdi. Çünkü Allah ona tüm eşyanın isimlerini öğretmişti:

“قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ” /*Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir' dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de 'Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açtığınızı da gizlediğinizi de bilirim, demedim mi!' buyurdu.*⁵⁷³

⁵⁶⁹ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 227.

⁵⁷⁰ Zümer, 39/9.

⁵⁷¹ Muhâsibî, *Akl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 227.

⁵⁷² Bakara, 32.

⁵⁷³ Bakara, 33.

Daha sonra akla teklif ve sorumluluk açısından bakar. Cinlerden ve insanlardan, Allah'ın hitabı, resulleri, emir ve yasakları ulaşan kimseye bunları anlayacak aklın delili lazımdır ki, bu akıl ve beyan bilgisi Allah tarafından lütfedilmiştir.

Fakat / وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ“
Allah, yapıl(ması takdir edil)miş bir emri yerine getirmek için (sizi böyle belirli yer ve vakitte toplamış)tır ki; (burada) helak olan kimse, açık bir delil (ve mucizeyi gördük)ten sonra helak olsun, yaşayan da açık bir delil (ve mucize ile İslâm'ın üstünlüğünü gözüyle gördük)ten sonra yaşasın. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla işitendir, bilendir.”⁵⁷⁴

Allah bir kavmi doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri (haramları) kendilerine açıklamadıkça, (günahları yüzünden) onları sapıklıkta saymaz (sorumlu tutmaz). Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁵⁷⁵

Yine aynı doğrultuda başka bir ayet ile örnek vermiştir.

Semûd / وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فَآَخَذْنَاهُمْ صَاعِقَةً الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ“
kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama körlüğü doğru yolu görmeye tercih ettiler; nihayet kendi yapıp ettiklerinin sonucu olarak alçaltıcı bir yıldırım azabı yakalayiverdi onları!”⁵⁷⁶

Yani akledecekleri şeyleri beyan etmemize rağmen düşünmediler. Bu sebeple “*fakat onlar körlüğü, doğru yolu görmeye tercih ettiler*”⁵⁷⁷ buyrulmuştur. Allah'ın insanlara hitabı akılları açısından olmuş ve bu seciyenin kendilerinde oluşturduğu şey nedeniyle onlara deliller getirilmiştir.

(Yoksa) Rabbin kullara hiç(bir şekilde) zulmedici değildir.”⁵⁷⁸

Bu noktadan sonra Muhâsibî özel bir hususu, Allah'ın tenbih ve tevfikini, çok kısa bir şekilde dile getirerek; akıl hakkında, akılı öne çıkaran Mu'tezile ile aralarındaki görüş farkının⁵⁷⁹ ilk cümlelerini kurmuştur. Allah'ın sevdiği kullarını tenbih ve tevfiği ile Kendi yoluna teşvik ettiğine dikkat çekmiştir.

Aklın hakikatini açıkladıktan ve bu konudaki bazı kabul edilmeyen düşünceleri değerlendirdikten sonra akıl ile yakından ilgili olan beyan, fehm ve basiret kavramları üzerinde durmuştur:

Akletmenin en açık olanı, dil ile açıklama şeklinde olanıdır. Nitekim Yüce Allah,

İnsanlardan öyleleri vardır ki (onun) dünya hayatına dair (aldatan yaldızlı) sözü, senin hoşuna gider”⁵⁸⁰ buyurmuştur. Muhâsibî buradaki durumun, ona ﷺ haber verilmeden önce olduğunu açıklamıştır.

⁵⁷⁴ Enfal, 42.

⁵⁷⁵ Tevbe, 115.

⁵⁷⁶ Fussilet, 17.

⁵⁷⁷ Fussilet, 17.

⁵⁷⁸ Fussilet, 46.

⁵⁷⁹ Demirli, Ekrem, *el-Akl Semineri*, <http://www.klasikdusunceokulu.org>, 15.04.2020

⁵⁸⁰ Bakara, 204.

Akıl diye isimlendirilen iki şeyden biri el-fehm'dir. Fehm, dünya ve ahiret ile ilgili işittiği, dokunduğu ve diğer yollarla algıladığı her şeyi beyan ve manalarına isabet etmektir. Bu sebeple buna akıl denmiştir. Allah'ın Musa'ya (a.s.)

“وَإِنَّا اخْتَرْنَاكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَىٰ / *Ve ben (peygamberliğe) seni seçtim, şimdi vahyedilenleri dinle*”⁵⁸¹ sözünün tefsirinde, “Sana söylediklerimi aklet.” anlamına geldiği rivayet edilmiştir. Bu tüm akıl sahiplerinde ortak bir özelliktir. İster iman ister dalalet ehli olsun beyanı fehmetmede birleşirler.

Allah, Ehl-i Kitâb'ı akletmemeleri hususunda ayıplamıştır:

“(EY MÜ'İNLER! YİNE DE YAHUDİLERİN) SİZE İNANACAKLARINI MI UMUYORSUNUZ? HALBUKİ ONLARDAN BAZILARI VARDI Kİ ALLAH'IN KELÂMI (OLAN TAHRİF EDİLMEMİŞ TEVRAT'INI) DİNLERLERDİ DE, ONU ANLADIKTAN SONRA, BİLE BİLE TAHRİF EDER (BOZUP DEĞİŞTİRİR)LERDİ.”⁵⁸²,

“KENDİLERİNE KİTAP VERDİKLERİMİZ (MUHAMMED'İN VASIFLARINI, KİTAPLARINDA GÖRDÜKLERİ İÇİN) O'NU OĞULLARINI TANIDIKLARI GİBİ TANIRLAR. BÖYLE İKEN ONLARDAN BİR GRUP, BİLDİKLERİ HALDE GERÇEĞİ GİZLERLER.”⁵⁸³,

“ŞÜPHE YOK Kİ KENDİLERİNE KİTAP VERİLENLER, BUNUN RABLERİNDEN (GELEN) BİR GERÇEK OLDUĞUNU PEKÂLÂ BİLİRLER.”⁵⁸⁴,

“(DE Kİ): “O, SİZE KİTAP'I (HER HÜKMÜYLE) AÇIKLANMIŞ OLARAK İNDİRDİĞİ HALDE ALLAH'TAN BAŞKA BİR HAKEM Mİ ARAYAYIM?” KENDİLERİNE KİTAP VERDİKLERİMİZ (DEN YAHUDİ VE HRİSTİYAN ÂLİMLERİ) DE O (KUR'AN)'IN GERÇEKTEN RABBİN TARAFINDAN İNDİRİLMİŞ OLDUĞUNU BİLİRLER. BU HUSUSTA SAKIN ŞÜPHEYE DÜŞENLERDEN OLMA!”⁵⁸⁵

Akıldan ortaya çıktıklarından dolayı fehm ve beyan da akıl diye isimlendirilmiştir. Muhâsibî, Arapların, El-ba'îru qad 'ukile (deve bağlandı), i'teqale lisanu fulanın (falanın dili tutuldu) gibi kullanımlarından yola çıkarak “fehm'e akıl denmesinin sebebi fehmedilen şeyin akıl ile bağlanmış olmasıdır”⁵⁸⁶ der. Akıl ile yakın anlamlı olarak kullanılan üçüncü anlam ise basiret ve marifettir. Kendileriyle ahirette ve dünyada fayda ya da zarar veren varlıkların ve değerlerinin büyüklüğünün idrak edilebildiği bu akıl Allah Teâlâ'dan olan akıldır. İnsan, marifet ve basireti ile Allah'ın büyüklüğünü anladığı zaman, Allah'ı yüceltir, nimetinin kadrini ve cezasının büyüklüğünü bilir, O'ndan sakınır. Bu mertebeye ulaştığında Allah'tan haya ederek ilme rağbet eder. İşte bu akıl kulun gayretinden çok Allah'tandır. Elde ettiği ilimde getirdiği delillerde beyanın manalarının hakikatlerini görür ve anlar ise hem Allah'ın kadrini hem de O'nun sevap ve cezasının kadrinin büyüklüğünü anlamış olur. Böylece Allah'tan hem korkar hem ümit besler ve

⁵⁸¹ Tâ Hâ, 13.

⁵⁸² Bakara, 75.

⁵⁸³ Bakara, 146.

⁵⁸⁴ Bakara, 144.

⁵⁸⁵ En'am, 114.

⁵⁸⁶ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 231.

iştiyak duyar. Aklını kullanarak gerekli görmüş talep etmiş anlamış ve kaçınılacak şeylerden kaçınmış ve artık gözleriyle görüyor gibi olmuştur.

لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُنْ وَأَعِيَةً / Onu size bir öğüt (ve ibret) yapalım, işitip belleyen kulak(lar) da onu bellesin diye.”⁵⁸⁷

Muhâsibî, “Allah’ı akleden bir kulak olması, söylenen ve haber verilen şeylerden iki kulağıyla işittiklerinin Allah’tan olduğunu akletmesi demektir. İşte bu aklın kendisidir.”⁵⁸⁸ demiştir. Allah’tan olan marifet ve basireti yitiren kimse akıl garizasına sahip olmakla hüccetin gerektirdiği beyanı anlayabilecek olduğu halde, Allah’tan geleni düşünme konusunda akıllı değildir.

لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا، / Kalpleri vardır onunla akletmezler”⁵⁸⁹,

وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ فِيمَا إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِيهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ / Onlara kulak(lar), gözler ve gönüller de vermiştik. Fakat ne kulakları ne gözleri ne de gönülleri hiçbir şeyde kendilerine fayda vermedi. Çünkü onlar, Allah’ın âyetlerini inkâr ediyor (hiç sayıyor)lardı.”⁵⁹⁰ ayetlerinde akıl ile nitelenenler bu durumdadırlar.

تَمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ / Akılları aldıktan sonra onu bile bile tahrif ederlerdi.”⁵⁹¹

Beyan aklıyla aklettiklerini ancak O’na ve kudretine dair açıklananları akletmediklerini haber vermiştir. Diğer birtakım kimselerde

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا / Hayır, onlar hayvanlar gibidirler, hatta yolca daha da şaşkındırlar”⁵⁹² ayetinde olduğu gibi beyanı akletmeyen ve anlamaya çalışmayan garizi akıllı kimselerdir. Sadece bildikleri bir dilde kelam dinliyorlar, kendi görüşlerini üstün görüp atalarını taklit ile yetiniyorlardı.

الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا، / De ki: “(Yaptıkları) işler itibariyle, en çok ziyana uğrayanları size haber vereyim mi?” Bunlar, kendilerinin iyi bir iş yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çalışmalarını boşa giden kimselerdir.”⁵⁹³,

أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا، / Hiç kötü işi kendisine süslü gösterilip de onu hoş gören kimse (iyi/sevaplı iş yapan, kötülüğü sevmeyen kimseye benzer) mi?”⁵⁹⁴ Halbuki onlar dünya işlerini anlaşılması daha zor olduğu halde en ince ayrıntısına kadar bilirler.

Bu yüzden Allah, يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ / Onlar, dünya hayatının (yalnız görünen) dış yüzünü bilirler (ona değer verirler). Fakat onlar âhiretten yana gafildirler.”⁵⁹⁵ buyurmaktadır.

⁵⁸⁷ Hakka, 12.

⁵⁸⁸ Muhâsibî, *Akl ve Kur’an’ı Anlamak*, s. 232.

⁵⁸⁹ A'râf, 179.

⁵⁹⁰ Ahkaf, 26.

⁵⁹¹ Bakara, 75.

⁵⁹² Furkan, 44.

⁵⁹³ Kahf, 104.

⁵⁹⁴ Fâtır, 8.

⁵⁹⁵ Rum, 7.

Affan⁵⁹⁶ Sahr b. Cüveyriyye⁵⁹⁷, el-Hasan⁵⁹⁸, dan yukarıdaki ayet hususunda “Allah’a andolsun ki, onlardan birinin dünyalıkları konusundaki ilmi, tırnağı üzerinde dirhemi çevirip ağırlığını haber verecek düzeye ulaşmıştı. Ama doğru dürüst namaz kılamıyordu.” dediğini rivayet etmiştir. Affan’ın Şu’be⁵⁹⁹’den, o da Şarqıyy⁶⁰⁰’den: “Allah, onların dünya işlerini aklettiklerini haber vermiştir. Eğer düşünselerdi, taklidi ve kendi görüşlerini üstün görmeyi terk etselerdi; dünya işlerini aklettikleri gibi ahiret işlerini de aklederlerdi. O zaman onun faydalı sonuçlarını talep etmeye ve zararlı sonuçlarından kaçınmaya özen gösterirlerdi.”

Böylece Muhâsibî akıl konusunda insanları dört kısma ayırmıştır. İlki, Allah’ın kadrinin ve kudretini, azametini fehmedip itaat eden ve huşu duyan insanlardır. İkinci grup beyanı aklettikten sonra dünya talebi, kibir ve inatları nedeniyle inkâr edenlerdir. Şu ayetler onları vasfetmektedir:

“الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ” /Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyorlar.”⁶⁰¹,

“وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا” /Mucizeleri açık ve kesin olarak görüp idrak ettikleri halde zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler.”⁶⁰²,

“وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ” /Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur’an’ın gerçekten rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler.”⁶⁰³,

“وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاسْتَرَوْا بِهِ تَمَنَّا قَلِيلًا فَبُئْسَ مَا يَفْعَلُونَ” /Allah, kendilerine kitap verilenlerden, “Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz.” diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştirdiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz!”⁶⁰⁴

Üçüncü grup, kendilerine ulaşan beyana azgınlıkları yüzünden körleşen dalalette olmalarına rağmen hak üzere olduklarını düşünenlerdir.

Dördüncü son grup ise, Allah’ın kadrini anlayan fakat nefsinden dolayı gaflete düşen iman ehlidir. Eğer akletmeyi artırırlarsa hakkı kabul edip pişmanlık ile Allah’a yönelirler.

İmtihan ve sorumluluk ehli herkes akıl sahibi olma hususunda ortaktırlar. Biz ahireti akledemeyen insanların aslında bu imkana sahip olduklarını dünyayı akletmelerinden, dünya işlerini bilme ve kendi menfaatlerini gözetebilmelerinden anlarız:

⁵⁹⁶ Muhâsibî’nin hocalarındandır. Tercümesi daha önce geçmiştir.

⁵⁹⁷ Ebu Nefî’ Sahr b. Cüveyriyye, Beni Temim mevlasıdır. Ahmed: “Güvenilirlerin şeyhidir.” demiştir. Affan da sikadır demiştir. *Tehzibu-t Tehzib*, 4/ 411-410.

⁵⁹⁸ Hasan-ı Basrî (21-110 h.)

⁵⁹⁹ Şu’be b. Huccac (82-160 h.) el-Ezdi, el-Basrî. el-Hakim: “Şu’be Basra’daki hadisleri bilme konusunda imamların imamıdır.” demiştir. Enes b. Malik ve Amr b. Malik olmak üzere iki sahabeyi görmüş ve dört yüz tâbîinden hadis dinlemiştir. *Tehzibu-t Tehzib*, cilt 4/ 346-338.

⁶⁰⁰ Şarqıyy b. Kutami, Ahbari, İçinde münker hadislerinde olduğu on civarında hadisi vardır. İbn Adiy zayıflar arasında zikretmiştir. İsmi Velid b. Hüseyin’dir. Şarqıyy lakabıdır. *Lisanu-l Mizan* 3/142.

⁶⁰¹ Bakara, 146.

⁶⁰² Neml, 14.

⁶⁰³ En’âm, 114.

⁶⁰⁴ Âl-i İmrân, 187.

“*Hidayete ulaşma hususunda onlara yalvarsanız sizi duymazlar, sana bakıyorlar zannedersin, oysa görmezler.*”⁶⁰⁵

“*وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ*”
“*Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmış olduk. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.*”⁶⁰⁶

Ayetlerinde bahsedilenler dünya işleri için göz ve kulak sahibi olmalarına, dünya işlerinin çok iyi anlamalarına rağmen Allah ve ahiret ile ilgili işittiklerini düşünmemişlerdir. Ayetlerde kastedilen onların sağır, dilsiz veya deli olmaları değildir. Sırf akıl sahibi oldukları ve bu akılı kullanmaları gereken yerde kullanmadıkları için azap göreceklerdir. Cehennem ehlinin şu sözü de bunu anlatmaktadır:

“*‘Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık!’ diye de ilâve ederler.*”⁶⁰⁷

Allah hakkında akletmenin kemali hakkında sorulan soruya ise Muhâsibî, şu şekilde cevap vermiştir:

“Allah hakkında akletmenin sonu yoktur. Çünkü akıl sahibi açısından Allah’ın sıfatlarının hakikatinin, sevap ve cezasının büyüklüğünün ilimle kuşatılacak şekilde bir sınırı yoktur. Yine de bu konudaki kemal Allah’ın isimleri hususunda kullanılan kemal niteliğindedir. Artışa ihtimali olmayan bir kemal anlamında değildir. Allah, Resulü ﷺ’ne şöyle buyuruyor: “*وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا، /Onlar ise O’nu ilmen ihata edemezler.*”⁶⁰⁸ *De ki: Rabbim ilmimi artır.*”⁶⁰⁹

“Hiç kimse Allah’ın zatını bilme hususunda Allah’a eşit olamaz. O zatını bildiği gibi, azametini de kemal sıfatlarıyla bilir. O’nun indinde, O’nu akıl ve bilgi açısından bilenlerin en üstünü, akıl ve marifetle O’nu bilmenin künhüne ulaşmaktan aciz olduklarını itiraf edenlerdir. Yine de akıllı kimsede bulunan galip fiillerden; Allah’tan korkma ve O’nun emrini yerine getirme, Allah hakkında ve O’nun söylediği şeyler hakkında yakîn kuvveti, Allah’ın dini hususunda güzelce anlama basireti ve şüpheli şeylerden uzak durmak ki bunu Allah ilimde ileri düzey olarak nitelendirmiştir, özellikleri kendisinde kâmil olarak bulunduğu zaman, ona Allah’ı akletme hususunda kâmil ismi verilebilir. Bu üç haslet tamam olduğu zaman kendisinin malikinin başkası değil, O olduğunu ve O’ndan başka ezeli olmadığını bilir bundan dolayı O’nun azameti karşısında eğilir, O’na kulluk eder. O’nun kudretinin büyüklüğünü, fiillerinin değerini ve nimetlerinin güzelliğini kavradığı için O’na olan sevgisi artar. Dünya ve ahirette kendisine Allah haricinde kimsenin fayda ve zarar vermeye muktedir olmadığını anlar. Sadece O’ndan korkar, yalnızca O’na ümit besler, Allah’a inanır ve O’nun bütün yaratıklarından ümit keser. O kimse Allah’ın celaline boyun eğip hakka karşı alçak gönüllü olduğu için, kullara karşı kibirlenme duygusu yok olur. Çünkü nefsinin kadrinin küçüklüğünü ve nefsinin karşı işlediği günahları çok iyi bilmektedir. Allah’ı tanıyan kimse doğru yolu göstermesini ve mantığına hayat vermesini Allah’tan bekler. Allah’a ve O’nun Kendisine yönelen ve itaat eden kulları için hazırlamış olduğu şeylere yakın olma duygusu onun kalbinde büyür, aklıyla ona yönelir, kalbinde emanet ettiği ilmi buna ekler. Çünkü o gözleriyle görüyormuş gibi aklıyla müşahede etmektedir. Kişi bu müşahede ile birleşince, O’nu arzu eder ve iştiyak duyar. Arzu edince kalbi bağlanır ve yalnız onunla meşgul olur. Şevkle yalnız

⁶⁰⁵ A’râf, 198.

⁶⁰⁶ A’râf, 179.

⁶⁰⁷ Mülk, 10.

⁶⁰⁸ Ta Ha, 114.

⁶⁰⁹ Ta Ha, 110.

Rabbine yakın olmakla meşgul olunca, dünyadan ve dünyalıklardan vazgeçer. Dünya yurdunu düşünen kimse, onun Allah'a yakın olmaktan ne kadar uzak olduğunu görür. Çünkü Allah, dünya ve ahiret hakkında, “لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ / Belki tefekkür edersiniz”⁶¹⁰ buyurmuştur. Bu ayetin, “dünya ve ahiret hakkında tefekkür edin ve dünyanın yok olucu olduğunu, ahiretin ise karşılık ve beka yeri olduğunu anlayın” şeklinde tefsir edildiği söylenmiştir. Böylece onlar, dünyanın fena bulması karşısında Rablerinin sıfatını, Rabbe yakın olma dışında dünyadan alınan her şeyin, yakınlık derecelerini ve Rabbin yakınındaki nimetin kemal derecelerini düşürdüğünü, orada (dünyada) Rabbiyle ünsiyete ve efendisine münacatın tadına denk olacak şekilde bir meşguliyete devam ettiği sürece bunun kendisini Rabbinden engelleyen bir meşguliyet olduğunu akleder.”⁶¹¹

Muhâsibî için Allah'ın kendisine ulaştırdığı ilmin gayesi yine Allah'ı bilmek ve O'nunla olmaktır. Dünya Allah'ı hatırlamak, O'nun azametini idrak etmek için bir ibret sahnesi, dünya nimetleri Allah'a ibadet için birer vesile olmak dışında ahiret yolunu engelleyici ve bu sebeple vazgeçilen şeylerdir. Muhâsibî'ye göre ahireti akletmeyen, kendisine ulaşan din bilgisini ve dünyayı ibretle düşünmeyen kişinin akli kemale ulaşamamıştır.

Akıl ve ahlak ilişkisi hususunda ise Muhâsibî, ahlaklı davranışı daha doğrusu İslam'a uygun davranışı, takva ve Allah korkusunu aklın kemal şartları arasında saymıştır. “لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ قَالَ رَجُلٌ: إِنَّ الرَّجُلَ يُجِبُّ أَنْ يَكُونَ تَوْبُهُ حَسَنًا وَتَعْلُهُ حَسَنَةً، قَالَ: إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ، الْكِبَرُ بَطْرُ الْحَقِّ، وَعَمَطُ النَّاسِ” Peygamber ﷺ: “‘Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca kibir barındıran kişi cennete giremez’ dedi. Bunun üzerine oradakilerden biri ‘Kişi elbisesinin ve ayakkabısının güzel görünmesini sever.’ dedi. Allah Resulü ﷺ şunları söyledi: ‘Allah güzeldir, güzeli sever. Kibir ise hakkı inkâr etmek ve başkalarını küçük görmektir.’”⁶¹² hadisinde olduğu gibi aklın kemali ahlakın kemaliyle beraber olmadıkça akıl hakkı inkâr etme derecesine kadar giden gerçekten uzaklaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Muhâsibî, aklın gelişimi ve kemale ermesinin önünde kalbin amellerini önemsemiştir. Tüm insanlığa verilmiş olan fehmetme kabiliyetinden aklın gelişim sürecini başlatmış, günahkâr da olsa müminlere has olan ibret alma ve böylece halini düzeltmeye çalışma aşamasından sonra aklın gelişimine yalnızca kulun amellerine tabi olmayan aynı zamanda Allah tarafından verilen basiret ve marifet unsurlarını da dahil etmiştir.

⁶¹⁰ Bakara, 2/219, 266.

⁶¹¹ Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, s. 225-251.

⁶¹² Müslim, İman, 147.

SONUÇ

Tefsir yöntemleri kendi içerisinde farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bunların içerisinde en sık kullanılan taksim kullanılan kaynak açısından yapılanıdır. Bu sınıflandırma aynı zamanda tefsirde asalet açısından kaynaklarda derecelendirme yapmaktadır. Muteber ve hükümleri açısından bağlayıcı kaynaklar ilk grupta yer alırken, bunları fazilet, bilgi ve nasihat amaçlı kaynaklar takip etmektedir. Bunların içerisinde ise en alt grup olarak senedi zayıf da olsa rivayeti caiz olanlar yer almaktadır.

Muteber ve makbul olmayan tefsirler ise Kur'an ve İslam anlayışını zedeleyici fasid tefsir yöntemleri olarak ayrı bir grup oluşturmaktadır. Her ne kadar Hâris el-Muhâsibî'nin batıl mezheplerin Kur'an anlayışları üzerine açıklamaları bulunsa da bu çalışmada son grup üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Muhâsibî eserlerinde her fırsatta ehlisünnet âlimlerinin Kur'an anlayışını hatırlatmış ve batıl mezheplerden sakındırmıştır. Aynı şekilde tefsir alanı da İslam'ın inanç esasları ve fıkıh kuralları kapsamında asla ayrı değerlendirilmemiştir.

Muhâsibî'nin özellikle *Fehmu'l-Kur'ân*'i tefsir usulü hakkında öncü bir eser olduğu kadar, tefsir yöntemleri açısından bakıldığında da tam bir yöntem tarif etmektedir. Âlimlerin ittifak ettiği gibi Muhâsibî de Kur'an'ı anlamak için öncelikle muhkem, müteşâbih, nesh gibi usul ve lügat ilimlerini bilmek gerektiği üzerinde durmuş ve bu konuları açıklamıştır. *Fehmu'l-Kur'ân*'ın son kısmı kayıp olduğundan nesh konusuna kadar inceleme yapılabilmıştır.

Tefsir yöntemleri açısından bakıldığında Muhâsibî'nin öncelikle rivayetlere dayandığı bu kapsamda bir ayeti diğer ayetlere, hadise, sahabe ve tâbiîn sözlerine dayanarak anlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu şekildeki tefsiri eserlerinde ağırlıkla mevcuttur. Ayetle ilgili rivayet kaynaklı bilgileri hemen ayetin ardından zikretmiştir. Dirayet tefsiri olarak aldığımız kendi görüşlerini ise konu odaklı yazdığından bazen ayet ve ilgili rivayetlerden önceye bazen de sonraya yerleştirmiştir. Muhâsibî'nin dirayet tefsiri az da olsa Arap dili ve belagati kaynaklı lugavî tefsiri, dönemindeki alimlerin görüşleriyle de karşılaştırmalar yapıp tercihte bulunduğu kısımlarda fikhî tefsiri ve tasavvuf ehline has açıklamaları ile işârî tefsiri ve kelimine dair açıklamaları içermektedir.

Bu bakımdan onun bir ayetle ilgili açıklamalarını tek bir tefsir türüne yerleştirmek zordur. Ayete olabildiğince kapsamlı bakabilmeyi başarmış, fikhî ameli hükümlerinden, inanç esaslarına ve ahlaki ve içtimai boyutlarından tasavvufi anlamlarına kadar geniş bir bakışla Kur'an'ı anlamıştır.

İşârî tefsirin Muhâsibî'nin tefsir anlayışında özel bir yeri olduğu aşikârdır. Özellikle tasavvuf terimlerinin oluşum aşamasına Kur'an kaynaklı birçok tespiti hem tasavvuf terminolojisi hem de tefsir değeri açısından çift taraflı değer taşımaktadır. Kendisi fıkıh ve kelim alanlarında da son derece bilgi sahibi olduğundan makbul olan işârî tefsir ile nazari işârî veya bâtinî tefsir gibi kabul görmeyen tefsirler arasında çok net ayrımlar yapabilmiş, ehli sünnet çizgisinde işârî tefsiri sağlam temeller üzerinde geliştirebilmiştir. Ameli ve nazari işârî tefsir arasındaki farkı, eserlerinde kendi doğallığında bu ayrımdan

söz etmeden dahi verebilmiştir. Çünkü onun nazarında Kur'an'ı anlamak tam da ameli işâri tefsirin kabul şartlarında olduğu gibi, takvalı bir hayat tarzı, nefis mücadelesi ve Allah'ın hakkına son derece riayet etme sonucunda Allah tarafından ihsan edilen bir idrak ve marifettir. Sadece kendi aklıyla anlayabileceğini düşünen müstağni bir tavır veya karmaşık, anlaşılması zor, hayattan uzak fikirler değildir.

Tasvir başlığı altında Muhâsibî'nin en çok *et-Tevehhüm*'ünde öne çıkan genel olarak da amaç edindiği özel bir üslûbu incelenmiştir. Üzerinde durulan mevzuda kişinin tüm dikkatini toplayıp anlatılanları gözleriyle görüyor veya yaşıyor gibi hissetmesi ve böylece kelamın daha derin bir anlayışla kavranması ve kalpte daha çok etki etmesi amaçlanmıştır. İnsanın odaklanma ve hayal kabiliyetine hitap edilmiştir. Böylece Muhâsibî'nin tabiriyle söylenenin tazimi kalpte arttırılıp Kur'an'ın korkutma ve ümitlendirme amaçlarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Çünkü Kur'ânî bir tehdit okunduğunda kişide Allah korkusu uyandırmıyorsa o kişinin bunu düşünmesi ve kendini bu ayet ile korkutması gerekir. Zira bu sayede çekinecek ve günahlardan uzak duracaktır. Bu üslûbun bir başka değerli tarafı da günümüze bakan yönüyle görsel ve işitsel sanatların hem kitlesel hem de bireysel düzeyde insanların duygularına doğrudan hitap edebilme potansiyelinin mümince bir üslûp ile İslam'ın tebliğinde değerlendirilmesinin gerekliliğine işaret etmesidir.

Genellikle Mu'tezile ve diğer itikâdî mezheplerin batıl görüşlerine reddiye olarak tanınan *el-Akl*, bu çalışmada farklı olarak akıl konusunun Kur'an kaynaklı anlaşılması yönüyle konulu tefsir başlığıyla özel olarak incelenmek üzere seçilmiştir. Akıl, fehm, basiret ve marifet kavramları kapsamında ayetler bir araya getirilmiş, aklın mahiyeti, beyanı anlaması, teklif için gerekli oluşu, dünya işlerini anlayan fakat ahireti kavramayan akıl, Allah'tan geleni düşünme hususunda aklın mertebeleri, kemâli ve akıl ile ahlak ilişkisi üzerinde durulmuştur. Muhâsibî'de akıl Kur'an'dır⁶¹³ denilebilecek kadar Kur'an çizgisinde aklın kemalini Allah'ı akletmede kemal olarak anlamış ve bunu Allah korkusu, yakîn kuvveti ve dinde basiretin kemaliyle ilişkilendirmiştir. Bu üç özellik kalp ve diğer organların amellerine bağlanmış ve aklın kemali için insanın Kur'an ve Sünnetin yönlendirmesiyle ahlaki, ameli ve zihinsel bir bütünün gelişiminden bahsedilmiştir. Ancak Muhâsibî'nin kendi döneminde akıl konusundaki fikirler arasında farklı kılan Kur'an ve Sünnete tabi olmayan salt aklın yetersiz kalacağını, Allah'ın tevfiik ve inayeti olmadan kemale ulaşamayacağını ve insan ne kadar terakki etse de sonuçta Allah'ı hakkıyla akletmekten aciz kalacağını söylemesidir.

Bu çalışmanın eksik yönleri ise Muhâsibî'nin kaynaklarda geçen tüm eserlerine ulaşamamış olması ve çalışmanın kapsamını çok genişleteceğinden Muhâsibî'nin makbul olmayan tefsir çeşitleriyle ilgili görüşlerinin incelenememiş olmasıdır.

⁶¹³ Demirli, el-Akl Semineri.

KAYNAKÇA

- Ahmed, b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedu Ahmed bi Ta'liki'l-Arnâvud*, (Thk. Şuayb el-Arnâvud), Müessesetu'r-Risale, 1421/2001.
- Alabalık, Ahmed, *et-Teşciru'l-Veciz li Ulumi'l-Kitabi'l-Aziz ve Usulü Tefsirihi*, 2015, Yayınlanmamış kitap.
- Bahşel, Eslem, *Tarihu Vasıt*, (Thk. Korkîz Avvâd), Bağdat: 1967.
- Bardakoğlu, Ali, Âm, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, (C: 2, 552-553).
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *ez-Zühdü'l-Kebîr*, Beyrut:1408/1987.
- Cafer, Abdul Gafur, *et-Tefsir ve-l Müfessirun fi Sevbihî-l Cedid*, Kahire: Daru-s Selam, 1433/2012.
- Çelebi, İlyas, Sıfâtiyye, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, (Cilt: EK-2., 509-511).
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Mukaddime*, y.y, t.y.
- Demir, Şehmus, “Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar Dergisi*, İstanbul: 2010, Haziran.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, İstanbul: İfav Yay., 2016.
- Demirli, Ekrem, *el-Akl Semineri*, <http://www.klasikdusunceokulu.org>, 15.04.2020.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed, *Târihu Bağdâd*, Kahire:1357/1969.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, (thk. İzzet Abîd ed-Duâs), Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1389 h.
- el-Alûsî, Şihâbuddîn, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî fi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (Thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhibbuddin el-Hatib), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1379 h.
- el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Hidayetu'r-Ruvad ila Tahrici Ahadisi'l-Masabih ve'l-Mişkât ve Meahu Tahricu'l-Elbânî*, (Thk. Ali b. Hasan b. Abdulhamid el-Halebi, Daru İbni'l-Kayyim, 1422 h.
- el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarâbâd Dekken, Hindistan, 1325-1337.
- el-Bağdâdî; Abdulkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahihu'l-Müsned min Hadisi Rasulullah ve Sünenihi ve Eyyamihi*, (Thk. Muhibbuddin el-Hatib), Kahire: Mektebetu's-Selefiyye, 1400.
- el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin, *Sahihu Süneni'n-Nesâi*, Mektebetu't-Terbiyyetu'l-Arabiyye Li Düveli'l-Halic, 1409 h.

- el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin, *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Daîfe ve'l-Mevdua ve Eseruha's-Seyyi fi'l-Umme*, Riyad: Daru'l-Mearif.
- el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, (Thk: Abdulhalim Mahmûd, Mahmûd b. Şerîf), Daru's-Şuab: Kâhire, 1989/1409.
- el-Münâvî, Muhammed, *el-Kevâkibu'd-Durriyye fi Terâcimi'Sâdeti's-Sûfiyye*, (Thk: Muhammed Edîb) Daru'l-Mahir: Beyrut.
- en-Nîsâbü'rî, Attar, *Tezkiretu'l-Evliya*, (Thk: Ahmed Ârâm), t.y.
- es-Subkî, Abdulvehhâb, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye el-Kübrâ*, (Thk: Mahmûd Tanâhî), Daru'l-İhya.
- es-Suyutî, Celaluddin Abdurrahman b. Bekr, *İklil fi İstinbati't-Tenzil*, (Thk: el-Katib, Seyfeddin Abdulkadir), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye: Beyrut. Lübnan, 1401/ 1981.
- es-Suyutî, Celaluddin Abdurrahman b. Bekr, *el-Ca'miu's-Sagîr fi Ahâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- es-Suyutî, Celaluddin Abdurrahman b. Bekr, *İtkan fi Ulumi'l Kur'an*, (thk. Mahmud Mursi Abdulhamid), Kahire: Daru-s Selam, 1434/2013.
- es-Sülemî, Ebu Abdurrahman, *Tabakatu's-Sûfiyye*, (Thk: Ahmed eş-Şerabâsî), Daru's-Şa'b, 1997/ 1419, s. 175.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975.
- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l Evsat*, (thk. Tarık b. Avdullah, Muhsin el-Hüseynî), Kahire: Daru'l-Harameyn, 1415 h.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tefsîru't-Taberî*, Mısır: Dâru'l-Me'ârif.
- et-Tahâvî, Ahmed b. Muhammed, *Ahkâmi'l-Kur'ân*, y.y, t.y.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd), *el-Camiu's-Sahih*, (thk. Ahmed b. Muhammed Şakir), Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- ez-Zehebi, Muhammed, *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, (Thk. Ali Muhammed el-Becavî) Daru İhyâl'L-Kütübi'l-Arabî, 1963.
- Gazzâli, Muhammed, *Cevâhir-ul Kur'an ve Düreruhu*, Dımaşk: Darü't-Takva, 2007.
- Halife, İbrahim Abdurrahman, *Dirâsâtu fi Menâhici'l Müfessirîn*, Kahire, Ezher Üniversitesi.
- Hatiboğlu, İbrahim, Süfyân b. Uyeyne, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, (Cilt: 38, 28-29).
- Itr, Nureddin, *Ulûm-ul Kur'ân-il Kerîm*, Dımeşk: 1416/1996.
- İbn Adiy, Abdullah b. Ahmed, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, (Thk: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcud), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418 h.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Şifâu's-Sâil bi-Tehzîbi'l-Mesâil*, (Thk. Ağnatyos Halife), Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikiyye.

- İbn Hibbân, Muhammed el-Temîmî el-Bustî, *Sahihi İbn Hibbân*, (Thk. Abdülmuhsin el-Yemânî), Medine.
- İbn Hibbân, Muhammed, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, Kahire:1379.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm*, (Thk. Abdurrezzak el-Mehdi, Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul: Karınca Polen Yay., 2015.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîmî, es-Sünen, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire: 1373/1953.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed, *Lisanu-l Arab*, Beyrut: Daru-s Sadır, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, Daru't-Tahrir, Mısır, 1967-1970.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm, *Tefsir Usûlü*, (Çev. Cemal Güzel), İstanbul: Takva Yay., 2011.
- Karagöz, İsmail Hakkı, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2010.
- Kaya, Mehmet, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, c.3, sayı 5, s 195-223, Haziran 2016.
- Koca, Ferhat, Has, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, (Cilt: 16, 264-267).
- Kutub, Seyyid, *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, İstanbul: Ravza Yay., 2011.
- Mardinî, Fatıme, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Suriye: Beytu'l-Hikme, 2009/1430.
- Muhâsibî, Hâris, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, (Thk: Hüseyin el-Kuvvetli, Çev. Veysel AKDOĞAN), İstanbul: İşaret Yay., 2018.
- Muhâsibî, Hâris, *el-Vasâyâ*, (Thk. Abdulkadir Atâ), Beyrut, Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.
- Muhâsibî, Hâris, *Er-Riâye (Kalp Hayatı)*, (Çev. Abdulkhakim Yüce), İzmir: Işık Yay., 2005.
- Muhâsibî, Hâris, *Farzet ki Öldün (et-Tevehhüm)*, (Çev. Abdulaziz Hatip), İstanbul: Polen Yay., 2017.
- Muhâsibî, Hâris, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, (Çev. Muhammed Coşkun), İstanbul: İlk Harf Yay., 2012.
- Muhâsibî, Hâris, *Risaletü'l-Müsterşidin (Selefi Tasavvuf)*, (thk. Abdulfettah Ebu Gudde, Çev. Faruk Beşer), İstanbul: Nun Yay., 2015.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihi Müslim (el-Müsnedu'l-Sahihî'l-Muhtasar mine's-Sünen Binakli'l-Adli ani'l-Adli an Rasulullah Sallallahu aleyhi ve Sellem)*, (Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki), Daru İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, 1374.
- Nuh, Muhammed, *el-Veciz fi Ulumi-l Kitabi-l Aziz*, Kahire: Daru-l Eser, 1434/2013.
- Şahin, Osman, "İslam Hukuk Metodolojisinde Mutlak ve Mukayyet", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, 2015.

Yavuz, Ömer Faruk, “Gazali ve İlmî Tefsir”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 31.

Yücesoy, Hayrettin, Mihne, *DİA*, (C: 30, 26-28).

Zebîdî, Muhibbuddin Murteza, *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, <https://www.maajim.com>, Erişim tarihi: 6.11.2019.

Zehebi, Muhammed Hüseyin, *Et-Tefsir vel-Mufessirun*, Kahire: Mektebetü-l Vehbe.

Zerkeşi, Muhammed, *el-Burhan fi Ulumi-l Kur'an*, (thk. Muhammed Ebu-l Fadl İbrahim), Halep: Daru-l İhya, 1376/1975.

ÖZGEÇMİŞ

1988 yılında Aksaray ili Sultanhanı ilçesinde doğdu. Aksaray’da başladığı ilkokulu İzmir’in Bergama ilçesinde tamamladı. Liseyi Bergama Akif Ersezgin Anadolu Lisesi’nde okudu. 2011 yılında İstanbul Yeditepe Üniversitesi’nde Psikoloji bölümünden birincilik derecesiyle mezun oldu. 2015 yılında Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Yalova İl Müdürlüğüne psikolog olarak atandı. 2017 yılında Yalova Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Halen Yalova Üniversitesi Temel İslam Bilimleri/Tefsir Bölümünde yüksek lisansa devam etmekte ve Yalova Çınarcık Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezi Müdürlüğünde psikolog olarak görev yapmaktadır. İyi derecede İngilizce ve Arapça ve giriş seviyesinde Japonca bilmektedir.

